

Vattenkraft – om skånska vattenkvarnar

Digital medlemsbok 2024

SKÅNES HEMBYGDSFÖRBUND

*Omslagsbild: Gundrastorp Ekholms dammverk
Dammverket med sågbyggnaden i fonden.
Foto 2024 Johan Brinck*

Grafisk form Eva Brumark, GFI

Innehåll

Förord	4
Tusenkonstnär i Skinnemyra byggde själv kvarn och sågverk	5
Vattenhjulbygge - intervju med snickare Enok Larsson	8
Hendborg vs Hageltorn - en tvist på Nedremölla	20
Kvarnstenhistoria i Vittsjö	23
Kvarnstenar i många spann – industriminne i Vittseröd	25
Nittioårig kvarnstenshuggare berättar	28
Skvaltkvarnen i Sillaröd	30
Den gamla kvarnen i Graveboda	33
Hjärsås kvarn	36
Kvarnar i Hjärsås socken 1671-1767	39
Vattenkvarnar i Södra Sandby	40
Kvarnar i Linebäck i Göinge kommun - från källa till utlopp i Helgeå	46
Mölleriket vid Rönneå - Bålamöllan och Sågmöllan	57
Gundrastorp Ekholms dammverk	61
Kraften togs ur Rössjöholmsån	63
När ljuset kom till byn	66
Att växa upp i en mölla	68
Bengtemölla kvarn – med anor från medeltiden	74
Bengtemölla kvarn - Förteckning över ägare, brukare och möllare	80
Blåherremölla - möllan där hägern häckar	83

Förord

Skånes hembygdsförbund har sedan 2022 ställt samman digitala årsböcker. Tanken är att lyfta fram det fina material som döljer sig i medlemsföreningarnas skrifter. Teman för de första böckerna var "Starka kvinnor" och "Självhushållning".

Den här gången handlar det om vattenkvarnar – ett ämne som förekommer mycket flitigt i föreningarnas årsböcker, och också var tema för Skånes hembygdsförbunds årsbok 1980.

Att leta fram artiklarna har möjliggjorts genom det artikelregister över medlemsföreningarnas böcker, som hembygdsförbundets kansli har gjort. Vi har eftersträvat en spridning över hela det skånska landskapet med artiklar om såväl vattenkvarnarnas teknik som om de människor som bott och verkat i och kring dem.

Den digitala årsboken tas fram av en arbetsgrupp, som i år bestått av Johan Brinck, Ängelholm, Ingegerd Christiansson, Arlöv och Össjö, Sven Jensén, Emmislöv, Broby, Thord Kristiansson, Munka Ljungby och Gun Larsson, Broby. Layouten är gjord av Eva Brumark i Lund. Eva har gjort många andra arbeten för Skånes hembygdsförbund och är väl förtrogen med förbundets trycksaker.

För Skånes hembygdsförbund den 17 oktober 2024

Johan Brinck, Ingegerd Christiansson, Sven Jensén, Thord Kristiansson och Gun Larsson

Under denna rubrik var nedanstående återgivna artikel införd i Norra Skåne år 1960. Införd i Örkeneds hembygdsförenings årsskrift 2001

Tusenkonstnär i Skinnewmyra byggde själv kvarn och sågverk

av Kjell Arnoldsson

Kvarnen i Skinnewmyra norr om Lönsboda. Kvarndammen är ganska stor och har en ansenlig vattenvolym. Foto: Ingvar Persson

Sällan har väl någon betytt så mycket för en by som f.d. lantbrukaren, smeden, mjölnaren och sågverksägaren 70-årig Nils Svensson eller "Skinnewmyra Nisse" som han populärt kallas. Det han uträttat är varken mer eller mindre än stordåd och har varit till stort gagn för den lilla byn. Han är en tillbakadragen man som inte vill synas så mycket utåt. Sin bana började han som lantbrukare och övertog gården efter sin fader.

Denne hade ofta talat om att det skulle vara bra att ha en kvarn och en smedja i byn. Det är omkring en halv mil till Lönsboda samhälle så det gick bort mycken tid att köra dit varje gång något gick sönder eller när man skulle ha något malt. Man hade en liten bäck ett hundratal meter från gården och denna tyckte man att det skulle gå bra att dämra upp.

År 1905 beslöt man att uppföra en liten smedja och fadern köpte ett gammalt städ, bälg och skruvstycke. Därefter satte man i gång med att göra de erforderliga verktygen, ett nog så omständligt arbete. En bysmedja hade en stor uppgift att fylla på den tiden och det blev mycket att göra. Det var inte som nuförtiden säger Svensson. "Nu kan dom ju inte göra någonting förrän dom ska ta till svetsverket. Annat var det förr när man fick smida allt."

På sommaren när torkan satte in fick bysmeden bråttom med att laga alla vagnshjul som höll på att torka sönder. Han blev en allahandmakare. Det blev till att tillverka harvar, laga plogar och sko hästar. Det finaste arbete han har gjort är en fjädevagn. En ny sådan kostade på 20-talet 250 kronor. Varenda del på den tillverkade han själv och det var med ett styng i hjärtat den blev bortklubbad på auktionen för 13 kronor, den hade knappast använts någonting. Men det är ju så att motorismen har slagit ut dessa gamla fina åk.

Önskemål kom allt oftare om att han skulle bygga en kvarn och under förra världskriget närmare bestämt 1917, började han på detta bygge. Man hade som sagt den lilla bäcken att lita till. Här dämde man upp en liten mosse så att det bildades en damm. Smedja hade man ju, så det blev bara att sätta igång och tillverka den utrustning som behövdes.

Först gjorde han vattenhjulen, ett stort och ett mindre. Fallet blev fyra meter och blev konstruerat som överfall. På detta sätt kunde man utnyttja vattnet bättre. Alla remskivor såväl som rembeslag gjorde han själv. Kvarnstenarna köpte han för 50 kronor.

Det var natursten s.k. Lugnåstenaar, vilka hade ord om sig att vara av god kvalitet. Så var emellertid inte fallet med dessa, särskilt havre var det besvärligt att mala. Man fick hacka dem var tredje dag vid den tiden på året som kvarnen gick för fullt. Ett öre kilot var mallönen och det tog en timma att få denna mängd igenom.

Några år därefter lät han gjuta på en blandning av metall och olika stenarter och då blev stenarna bättre. Man behövde inte hacka dem mer än en gång i veckan och 100 kilo rann igenom på en halvtimma.

År 1952 brann hela kvarnen och sågverket ner. Det var en bilmotor som satte fyr. Den hade inmonterats då det var ont om vatten. Han hade då tänkt att överge sitt malande, men grannarna ville annat. De hjälpte till att skaffa virke, och den händige mångsysslaren byggde snabbt upp kvarnen igen. Kvarnhjulen blev som väl var oskadda men det andra fick nytillverkas. Binge behövde han inte göra, utan han fick tag i en som är bortåt 200 år och en gång varit i Flyboda kvarn. Naturligtvis skulle han ha lyse när han hade kraft och därför skaffade han en generator. Detta var 1924, så han har allt sedan dess haft eget elverk. Generatoren alstrar 140 volt vid 1400 varv och det räcker fint för hans del. Förr drev den ett 25-tal glödlampor, men nu behöver han inte använda mer än tre stycken och så radion. Hela sågverket har han tillverkat själv, utom klingan. Också detta har han genom branden fått uppföra två gånger.

Sågkvarnen var i drift fram till 1976–1977. Den skänktes 1981 till Örkeneds hembygdsförening av Lasse Svantesson.

Kvarnen i Skinnemyra är en överfallskvarn, vilket ger den bästa effekten i kvarnens drift jämfört med bröstfalls- och underfallshjul.

Tillägg:

Sven Jensén i samarbete med Arne och Siv Persson. Samtliga bilder tillhör Arne och Siv Persson.

Nytt vattenhjul

År 1992 fick Skinnemyra kvarn ett nytt vattenhjul och det tillverkades av Arne Persson i Björnvik och hembygdsföreningen i Örkened är mycket tacksamma för detta. Arne tillverkade själva hjulet på gården i Björnvik och axeln i Skinnemyra.

Hjulet gjordes av impregnerat furuvirke och axeln av ek. Vattenhjulets båda sidor transporterades från Björnvik till Skinnewmyra i en balvagn och sattes ihop vid kvarnplatsen. Vattenhjulets diameter är ca 3 meter.

Den ca 800 kilo tunga axeln är här färdig att träs in genom vattenhjulet. Det krävdes stor precision vid tillverkningen.

Osby hembygdsförenings årsbok 2013

Vattenhjulbygge - intervju med snickare Enock Larsson

av Karin Fridh, f. Green

Spinneriet i Strömsborg vid Helge å. Foto Johan Brinck 2024.

Uppteckning 5 oktober 1964 i anslutning till en kulturhistorisk undersökning för Riksantikvarie-ämbetet av en sträcka i Helge å vid dess utlopp ur Osbysjön. Intervjun gjordes med anledning av att snickare Larsson byggt de två vattenhjul som då fanns vid spinneriet och schoddyfabriken i Strömsborg. Vattenhjulet vid schoddyfabriken är borta, men det vid spinneriet finns kvar – i dåligt skick dock nu 2012.

Lunds Universitets Folklivsarkiv M 17651. Uppteckningen är förkortad och omdigerad. Angående yrkestermer som används, se sista avsnittet och bildtexter.

Enock Larssons utbildning och yrke

Jag är född i Stavshult i Visseltofta socken 1895. Mina föräldrar var lantbrukare där. Vi var tre bröder: Nils, Valfrid och Enock. Nils lever än och är 83 år gammal och f.d. byggmästare. Valfrid övertog stället i Stavshult, men han var också snickarkunnig. Han är död nu, och det är hans son, Torsten Larsson, som är vaktmästare vid Lantmannaskolan i Osby, som har stället.

Vi hade egen kvarn hemma i Stavshult. Nästan vartenda ställe hade egen kvarn eller del i en. Där var fem kvarnar bara i den lilla byn.

Nä, någon riktig kvarnbyggare är jag inte. Men här var en som hette Ola Svensson – Back-Olan kallades han – i Hästveda, som var det! (Se följande sida.) Men jag har byggt ett par vattenhjul. Jag är snickare eller byggmästare eller vad man vill kalla det. Jag kan inte precis säga att jag varit hos någon särskilt och lärt att bygga vattenhjul. Jag har tittat på andra hjul, och är man något så när händig så går det ju.

Man ser vilken konstruktion, som är bäst. Men det skall noggrannhet till. Det måste ju passa ihop. Nä, möbelsnickare är jag inte. Det är bara för eget bruk jag har gjort en del möbler. Jag har hållit på med husreparationer och husbygge. Så har jag satt upp valsverk och siktar och sågar och byggt vattenhjul och turbiner och reparerat sådana anläggningar. Jag har varit vagnmakare och chaufför också.

Jag började i lära hos min bror Nils, när jag bara var 14 år gammal. Då höll han på att bygga som bäst.

Jag har själv haft en vagnmakerifabrik här framme i Visseltofta vid Lillån. Den drevs med ett vattenhjul, som jag förresten själv varit med om att bygga tidigare. Men det var när jag bara var 18 år, så det var ju inte jag som bestämde hur det skulle konstrueras. Det var jag inte kompetent till. Vagnmakeriet och hjulet är helt borta nu. Jag sålde det, och sen brann det upp.

Vattenhjul som Larsson byggt

Strax innan jag byggde vattenhjulen till spinneriet och schoddyhjulen i Strömsborg, hade jag byggt ett vattenhjul vid Møllegården (2 km söder om Visseltofta vid Helgeån) tillsammans med snickare Valfrid Persson här. Han hade inte heller ensam byggt något vattenhjul innan, men han hade liksom jag varit med och byggt ett par stycken under andras ledning. Det var nämndeman Karl Persson, som ägde Møllegården då. Där var både kvarn och såg. Men det är bortallt nu. Brittedals kraftverk har köpt det, och de har dämt över där helt nu, så där är inget kvar av det gamla. Det hjulet var 3,70 meter brett och 3,60 meter högt. Där var fyra ringar på det och alltså tre lager skovlar. Det var byggt efter den gamla, allra äldsta konstruktionen, med vinkelskovlar och inte med sådana rundade skovlar som på hjulen i Strömsborg. Där var bra kraft i det hjulet – åtskilliga fler hästkrafter än i schoddyfabrikens hjul, men så var fallhöjden också bättre vid Møllegården. Det var ca 1933 vi byggde det.

På Møllegårdens hjul satt armarna innanför löterna och inte utanpå som i Strömsborg. Det var väl Gustaf Liedman som ville ha dem utanpå. Vidare spetsade vi armarna ute vid Møllegården, men det gjorde vi inte i Strömsborg. I Møllegården hade vi inga järnbeslag på skovlarna och inga järnbultar mellan dem. De är helt onödiga.

Møllegårdens hjul och de båda Strömsborgshjulen är de enda vattenhjul, som jag själv stått för och där jag har lett byggnadsarbetet.

Ola ”Back-Olan” Svensson

Det hjulet som var i schoddyfabriken innan var byggt av Ola Svensson i Hästveda. Han var en riktig kvarnbyggare. Han dog för så där en 15 år sedan. Han var den mest anlitade överallt i de här trakterna; han var här överallt omkring och byggde, och han gjorde det riktigt. Han har flera söner, men några av dem är visst döda, någon bor uppe i Kulleröd (Visseltofta socken, vid landsvägen Osby–Hallaryd). Ola Svensson bodde i Hästveda. Jag har aldrig byggt något hjul tillsammans med honom. Men när jag byggde schoddyfabrikshjulet hade jag en till hjälp, som hette Olof Jönsson, ”Sågmölle-Olofen”, och jag har för mig, att han hade varit med Ola nere i Eslövstrakten vid Trolle-

holm, men jag är inte säker på att det var Ola som var mästare där, men någon måste det ha varit, för jag kan aldrig tro att Olof hade åtagit sig det själv. Där var 10 meters fallhöjd, och det var väldiga hjul de byggt där, sa han.

Jag vet inte säkert, om Ola byggt fler hjul nere i Genastorpstrakten, men jag skulle anta, att det var han som gjort hjulet vid Genastorps kvarn (öster om spinneriet i Strömsborg). Och jag har för mig, att han hade byggt vattenhjulet vid kimröksfabriken i Skansen (vid Helgeån väster om Osbysjön). Det är borta nu. Men det var ett väldigt stort hjul. Och jag vet bestämt, att han gjorde ett kvarnhjul i Grantorpet i Verum, men det var inte så stort. Det var ett ovanfallshjul. Det är väck nu, men kvarnen står där. Och sen har han ju gjort det här hjulet i Visseltofta vid Lillån bakom Vendels fastighet, som står kvar än. Det var ursprungligen byggt på samma sätt som schoddyfabrikens med rundade skovlar, men det är ändrat sen av Valfrid Persson. Han har satt dit vinkelskovlar i stället.

Ingången till spinneriet, med Gustaf Liedmans firmaskylt och plaketterna om Årets industriminne 2011 och byggnadsminnesförklaringen 2003. Foto Johan Brinck 2024.

Avtal om byggandet av hjulen.

De gamla hjulen i Strömsborg var uppslitna, så det var därför det skulle göras nya. Liedman var och tittade på hjulet, som jag byggt vid Möllegården, och det var nämndeman Karl Persson där, som rekommenderade mig till Liedman. Han tog väl mig i stället för Ola Svensson, för jag var billigare, annars var det ju Ola Svensson som byggt det gamla schoddyfabrikshjulet. Jag vet inte om han hade byggt det gamla spinnerihjulet också. (Enligt Karl Liedman hade Ola Svensson byggt även spinneriets gamla hjul. Vi avtalade om båda hjulen på en gång, och jag skulle ha 750 kronor för att bygga dem båda.

Axeln ingick inte i beräkningen. Den skulle Liedman själv ordna. Och båda axlarna fanns färdiga och järnbeslagna på plats, när jag kom för att montera på hjulen. Virket till hjulen skulle Liedman också betala. Jag vet inte vad det kostade. De 750 kronorna var alltså bara min arbetslön för att bygga och montera hjulen. Men ville jag ha någon till hjälp med byggandet, så fick jag avlöna dem själv av den summan.

Nä, jag hade heller inte något med hjulhusen, dammluckorna eller vattenupptagningssystemet att göra, bara själva hjulen. (Enligt Karl Liedman kostade båda hjulen tillsammans inklusive ek-axlar och allt ca 3 000 kronor. Ytterst stod Sydkraft för kostnaden.)

Medarbetare vid byggnadsarbetet

När jag byggde spinneriets hjul, hade jag en till hjälp härifrån, Valfrid Persson heter han, och han lever än, han är 82 år. Han var snickare, men han har slutat med det helt nu. Han gjorde bra jobb. Han hjälpte till både med byggandet här i verkstaden och med monteringen vid spinneriet. Han hade 5 kronor om dagen, som jag fick betala honom. Han var med mig vid Möllegården också. Jag hade en till till hjälp med spinnerihjulet. Vilhelm Jönsson hette han. Valfrid var inte med när jag byggde schoddyhjulet. Då hade jag Olof Jönsson och Evert Jönsson till hjälp. Evert var brorson till Olof.

När byggdes hjulen och hur lång tid tog det?

Spinneriets vattenhjul byggdes först. Vi monterade det på hösten 1934. Jag minns det var i oktober, när älgjakten pågick, för jag var lite intresserad av det. Och där var förskräckligt möt vatten. Det gick över stövlarna på oss. Det var högvatten, och allt bakvattnet från Genastorps kvarn gjorde att det steg extra mycket i kanalen vid spinneriet.

Efter allt besvär med vattnet där bestämde jag, att vi skulle montera det andra hjulet vid schoddyfabriken tidigare på året, men så brann ju schoddyfabriken just det året – ja, det var väl 1935 – och innan det blev färdigt där, så var det höst igen, och så blev vi ändå tvungna att montera upp det också under högvattenstiden, hösten 1935.

Båda hjulen byggdes här hemma i min verkstad och monterades sedan på platsen. Det tog 1,5 vecka att bygga det första hjulet och sedan knappt en vecka att montera upp det där nere. Schoddyhjulet är ju mycket bredare, så det tog närapå 3 veckor att bygga och ungefär 10 dagar att montera.

Ritningar?

Nä, jag hade inga ritningar. Jag fick ju exakta anvisningar med mått och sånt av Liedman, precis som han ville hjulen skulle se ut, och efter de som hade varit där innan. Måtten antecknade jag naturligtvis, men jag gjorde aldrig några konstruktionsritningar. Jag förstod ju hur han ville ha det. Men de gamla hjulen där nere var redan borttagna, så jag gick inte själv efter dem. Liedman var rysligt petig. Han kom dit och kontrollerade, så att vi gjorde precis som han ville ha det. Jag har kanske något papper kvar på de 750 kronorna, men annars har jag inga papper kvar, som har med hjulen att göra.

Virket

Båda hjulen var helt och hållet av fur, utom axlarna förstås, som är av ek, men dom ordnade Liedman själv från annat håll. Nere vid Trolleholm, där Olof arbetade, tror jag att de använde ek även till själva hjulet. Både armarna, ringarna och skovlarna är av fur. Det är det bästa. Men det måste vara kärnvirke, bara ordentlig kärnfur duger. Hade det

varit dåligt trä, hade det inte hållit 10 år. Men desse har ju arbetat där nere i 30 nästan. Virket måste dessutom vara torrt. Det skulle bli så hemskt tungt annars och svårare att arbeta med. Är det riktig kärnfur, tar det inte till sig så mycket vatten sen. Alla dubbarna är också av fur, kådig kärne. Man skiljer på "kärne" och "svall". Allt det bruna innerst är kärne. Det vita är svall. Men det går inte med det som inte är kärne till vattenhjul!

Virket till båda vattenhjulen i Strömsborg kom från Vittsjö, från Karl Persson där, svärson till riksdagsman Håkansson i Björstorp. Nämndeman Karl Persson vid sågen i Möllegården åtog sig att skaffa virket åt Liedman. Häromkring fanns inte nåt virke som dugde. Därför köptes det i Vittsjö. Jag var själv med där nere och såg ut virket tillsammans med Karl Persson. Han köpte trät på rot. Det var nog, att det högs på rätt tid sen.

Jag fick virket färdigsågat från Möllegården i form av timmer (till armarna) och plank. Det gick åt mycket. Jag kan inte säga på rak arm exakt hur mycket. Ca 400 kubikfot till båda hjulen ungefär (efter en stunds huvudräkning). Hade det vatt med dessa priserna idag, hade det gått på många tusen kronor. Men jag vet inte vad Liedman gav för det då.

Där var de plankor som var en 50 cm breda! Och det var kärne alltihop, utom ett par cm ytterst i kanterna. Planken var bara sågade – ju bredare desto bättre – inte kantade. Det gjorde jag själv här hemma sen på mina egna maskiner. Det var 2-tumsplank till lötarna. Timret till armarna fick jag färdigt i rätt storlek, kantat och fint.

Virket skulle huggas i december eller januari och när månen var mörk! "Uti nedan ditt virke hugg, så verkar malen ingen glugg"

Det sa de alltid förr. Har ni inte hört det? Det är nog med det. Nä, det är inte skrock. Månen har mycket att betyda i naturen. Men det viktigaste är att virket huggs i december eller januari, för det skall vara när träet är dött eller har sin viloperiod, som det heter. Virket är sämre, när saven gått upp. Det står inte emot röta då.

Virket fick ju torka på sågen, innan det levererades hit, och det som skulle vara till schoddyhjulet låg här och torkade länge sen också, för det hjulet blev ju fördröjt eftersom det brann i fabriken.

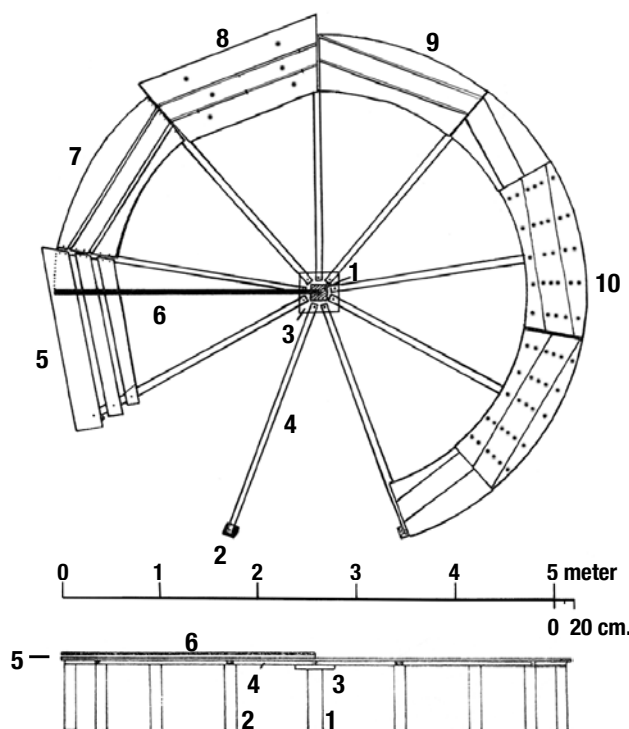
*"Uti nedan ditt virke hugg,
så verkar malen ingen glugg."*

Ställning till hjulbyggnadsarbetet

Det vanliga var, att de byggde vattenhjulen utomhus, men jag hade plats att göra det inomhus här i min snickarverkstad (vid Verumsvägen i Visseltofta). Först måste man bygga upp en enkel ställning att ha att bygga hjulringarna på. Den skulle vara i lagom arbetshöjd, ca 75 cm hög, och ha samma diameter som hjulringarna på det hjul man skulle bygga.

Schoddyfabrikens hjul är ju mycket bredare än spinneriets och har tre hjulringar och två bredder med skovlar i stället för två ringar och en skovelbredd som i spinneriets hjul, men annars är alla måtten exakt de samma på armarna och ringarna, så vi hade samma ställning till båda. Vi byggde bara en ring med tillhörande bjälkkryss i taget på ställningen, så det hade ingen betydelse, hur många sådana där skulle vara. Vi monterade aldrig ihop hjulen i sin helhet här. Det gjorde vi först på platsen.

Ställningen såg ut så här:

1. Mittstolpe. (En ytterstolpe döljs av den.)	7. Färdiga ställningsbräder, kapade och rundsågade efter visaren.
2. 9 st stolpar ute runt omkring mittstolpen.	8. I sidled hopdubbade lötplankor, tillfälligt fastspikade underifrån på ställningen.
3. Träplatta på mittstolpen att spika fast ribbor på.	9. Efter visaren avsågad färdig löt.
4. Ribbor mellan mitt- och ytterstolparna.	10. Nästa löttag har lagts på mitt över första lagets skarvar. De båda lagen hopdubbade med trädubbar.
5. Till ställningen hörande, på ribborna fastspikade bräder.	
6. Vridbar träribba av hjulring-radiens längd att använda som visare.	

Rekonstruktion av tillverkningen av hjulen vid spinneriet och schoddyfabriken.

Teckning av Karin Frid 1964.

Först satte vi fast en kraftig stolpe mitt på golvet och sen runtomkring den, och på hjulringsradiens avstånd från en 9 mindre stolpar på lika avstånd från varandra. De skulle vara precis lika höga. Att vi tog 9 stolpar, berodde på att det skulle vara 9 lötar i varje ring. Antalet bestämdes av längden på de inköpta plankorna. Mellan mittstolpen och ytterstolparna spikades sedan 9 smala plankor. (Obs! spik användes bara i anslutning till ställningen.) Utevid på dom lade vi bräder. På mittstolpen var där en pik med en fastsatt vridbar visare, som var exakt så lång som den önskade radien. Visaren var bara en vanlig smal träribba. Runtomkring på bräderna ritades sen efter visaren en stor cirkel, varefter bräderna sågades till med bandsåg, så att ställningens ytterkant blev cirkelrund. Sen var ställningen färdig. Det hörde inget mer till den. Men det var viktigt, att den var stadig, och att den var absolut vågrät.

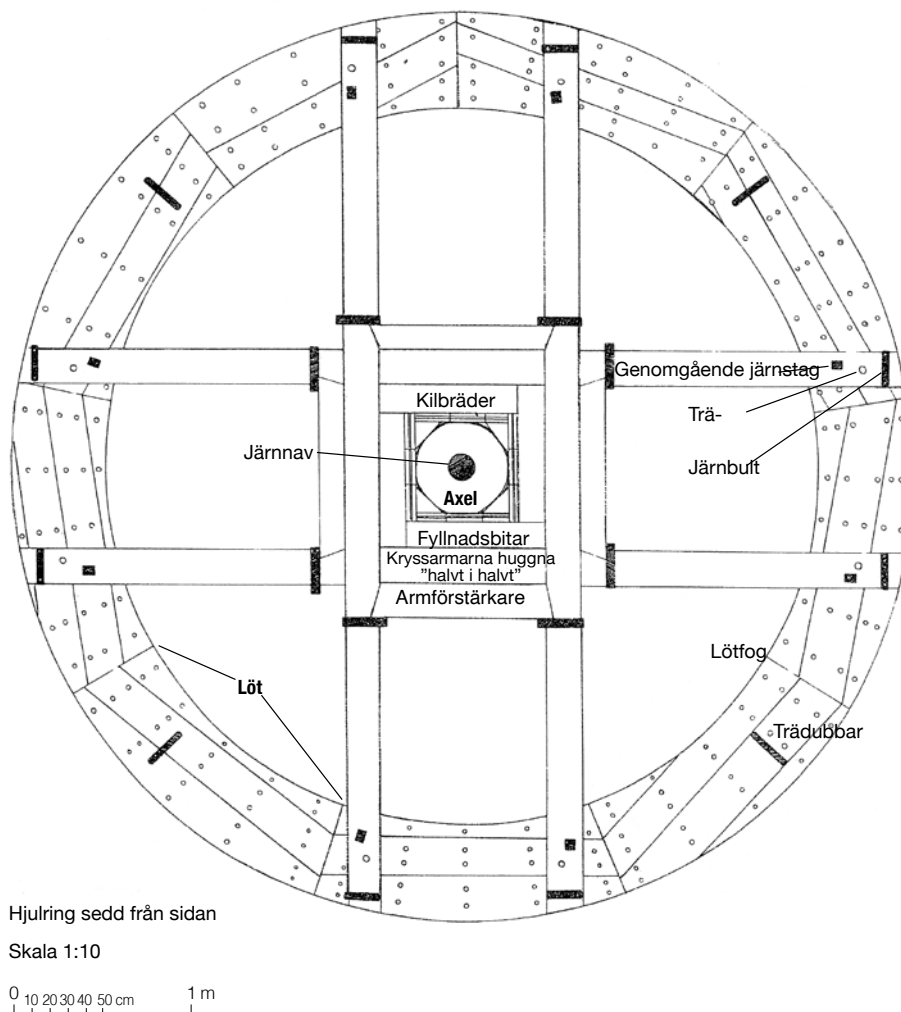
Lötarna

Varje hjulring är 4 tum tjock, och sammansatt av två lag s.k. lötar med 9 lötar i varje lag. Skarven mellan två lötar i det ena laget ligger alltid mitt på en löt i det andra laget. De båda lagen lötar hålls ihop av trädubbar, som sitter tätt i rader på lötarna, allmänhet 5 rader på varje löt. Innan vi började såga till lötarna och foga ihop ringen av dem, fick det förberedas.

Till varje löt skulle tre plankor, som var tre alnar långa och två tum tjocka (bredden kunde variera), redan vara sammanfogade i bredd med smala trädubbar. Tre sådana plankor lades sedan på ställningen och spikades fast där underifrån med ett par spik, så de låg på plats. (Tillfälligt, i de färdiga lötningarna fanns inga spik, bra trädubb!) Sedan sågades de av snett vid ändarna med en fogsvans efter visaren.

Därefter sågades ytterkanterna, likaledes efter visaren, runda med hjälp av bandsågen. Sedan fortsatte man med tre nya sådana i sidled hopdubbade plankor, la dem vid sidan om den färdiga löt, fogade till ändarna med fogsvansen snett efter visaren, så att de passade precis intill den andra löt, spikade fast den nya löt underifrån, bandsågade ytterkanterna runda efter visaren osv. med nästa löt.

Men när vi hade gjort två lötar, spikades den tredje löt inte fast vid ställningen, utan lades ovanpå de andra två, mitt över skarven mellan dem, och fästes där med skruvtingar. Vi började alltså med det andra lagret lötar och med sammanfogningen av de båda lagen, innan det första var färdigt.

Trädubbarna

Innan man kunde börja sätta samman hjulringen, måste man ha gjort i ordning alla dubbarna, som skulle hålla ihop lötarna. Det gick ju åt hektolitervis med dubbar! Ett par tre hundra dubbar är där säkert i varje ring! Dubbarna sågades först till på cirkelsågen i form av små raka stavar, 7/8 tum i fyrkant och 4 tum långa. Sedan täljdes de av för hand, så de blev runda. Men ena änden behölls fyrkantig, så att den liksom bildade ett huvud på dubben.

Varenda dubb provades sedan. Det gick till så här: I en tjock bokeplanka borrades en 5-10 hål. Däri slogs sedan dubbarna i hårt. Sedan vände man på plankan och slog ut dubbarna från det hållet med nya dubbar osv. Det gick lite rationellt till på så vis. Det fick ju en medhjälpare stå och göra. Man hade en korg under att slå ut dubbarna i.

Dubbarna provades för att de säkert skulle hålla, så de inte sprack, och så blev de ju lite bättre tillrundade av det. Genom att dubben slogs ut från andra hållet, förstördes inte huvudet på den.

Sammandubbningsen av lötarna till en hjulring

När vi hade lagt den ena löten mitt över skarven på de två andra, och skruvat fast den med skruvtingarna, skulle det borras dubbhål. Vi gjorde ungefär 5 rader hål på varje löt med 4-5 hål i varje rad. Det kunde variera beroende på plankskarvarna i lötarna. Borren hade samma diameter som dubbarna, alltså 7/8 tum. Sedan slogs dubbarna i ordentligt efterhand med en yxa genom båda lötarna. En liten ände, som eventuellt blev över på var sida, eftersom dubbarna gjorts något för långa för att kunna slås i riktigt hårt, fick ju sågas av sen. Från andra sidan högs därefter en skåra i dubben med ett huggjärn. I skåran slogs sen ner en smal kil. På så sätt satt dubben riktigt ordentligt fast med huvud i ena änden och kilen i den andra!

Det var noga hur skåran högs, och hur kilen slogs i. Den skulle vara i rät vinkel mot gångarna i plankorna, så man inte riskerade att spräcka lötplankorna när man slog i kilen!

När hela hjulringen var klar fick den putsas och hyvlas till, så den blev slät och fin på båda sidorna

Skovelskåror

Där är 45 skovlar mellan varje hjulringspar, och det fick ju räknas ut exakt var de skulle sitta. Sen skulle det ju göras skåror i ringarna, som skoveländarna skulle passas in i. Där spikade vi fast en långsmal tråkloss med den rätta skovelsvängen på visaren. Efter den ritades sedan skovelkonturen på hjulringen på alla 45 ställena, där det var uträknat, att skovlarna skulle sitta. Därefter fick man ta en tråkloss till med samma sväng som på mallen och böja en sågklinga utmed den och skruva fast klingan.

På så sätt fick man en specialsåg. Med den sågades skåror. Eftersom skovlarna är olika tjocka utevid och innevid, fick skåror göras bredare, 1 1/4 tum utevid och 1 tum innevid mot axeln till. Man vred bara mallen och sågklossen olika för de båda snitten till varje skåra.

Skåror gjordes 3/4 tum djupa i lötarna. Träet i skåror fick sen huggas bort med huggjärn, eller "stämmas" bort med "stämjärn" som det också kallas. Själva bottnen i skåror, var det nödvändigt att göra en "grad" snett neråt inåt på skårans innersväng. Graden gjordes 1/4 tum bred. Motsvarande måste sedan huggas bort på skovlarna.

Armarna

När hjulringen låg färdig med skovelskåror och allt, fick man börja passa till armarna. Liedman ville ha dem att ligga till mot hjulringarnas utsida, så det gör de på hjulen. Men på Møllegårdens hjul satte vi dem innanför lötarna och spetsade dem utevid ändarna, där de ligger till utefter skovlarna. Ja, schoddyhjulet har förresten tre kryss, så armarna i mittkrysset där måste ju ligga till mot en insida.

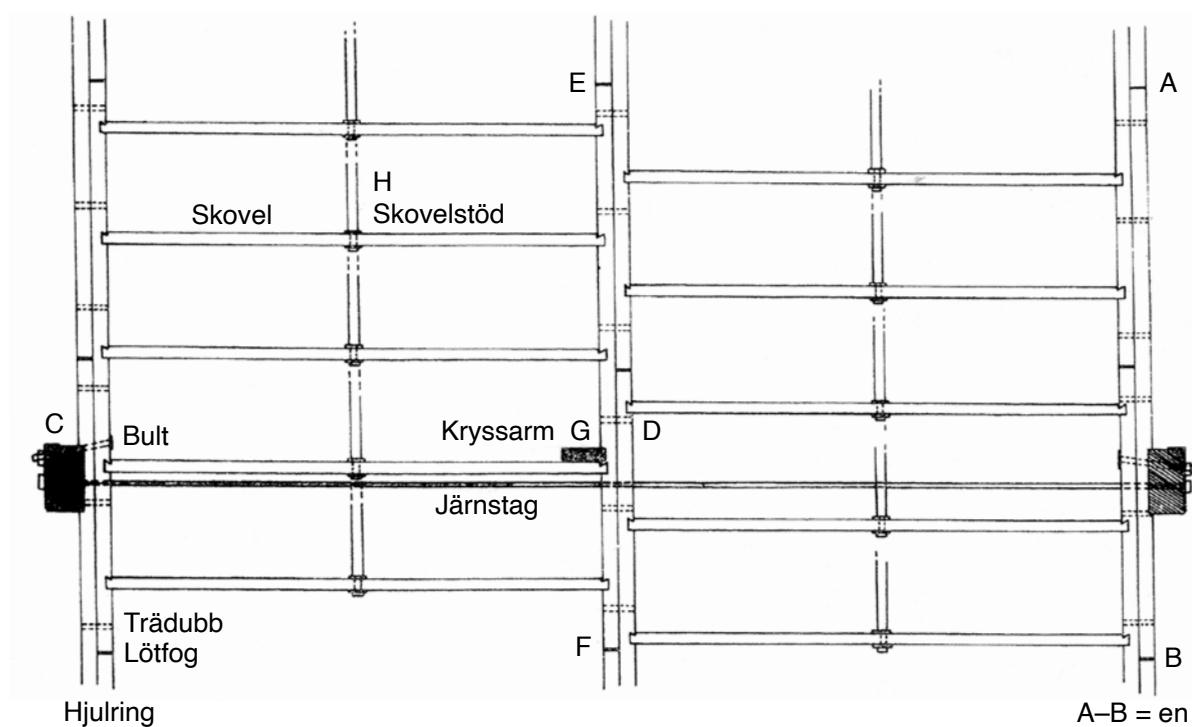
Men när vi passade till de båda ytterkryssens armar, fick vi vända hjulringen, så insidan med skovelskåror låg neråt mot ställningen. Där är 4 bjälkar i varje kryss. Bjälkarna är 8 tum i fyrkant och var från början bortåt 9 alnar långa. Jag fick dem färdiga från sågen i Møllegården.

Vi började med att lägga dem i ordning på ställningen, de två över de andra två i kryss. Sen fick man mäta noga, så att hjulringens centrum blev centrum i krysset. Därefter märkte man av på bjälkarna, var de skulle huggas ihop. Sen lyftes de

två översta av igen och så arbetade man först med dom två andra. Hacken högs "halvt i halvt", och det är vanliga raka hack. Sedan högs armarna av ute vid ändarna efter rundningen på hjulringen, och så märkte man av, var de skulle huggas i lötarna. Där blir ju 8 armar i vart kryss. För att vi vid uppmonteringen av hjulet skulle kunna veta vilka hack som hörde ihop, högg vi in romerska siffror med ett huggjärn från I till VIII i respektive arm och löthack.

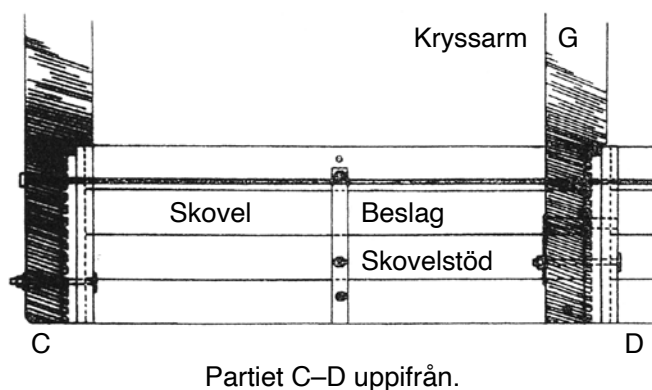
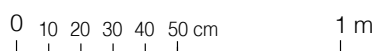
Armförstärkare

Utanför den fyrkant, som bildas där bjälkarna korsar varandra, sitter "armförstärkare", en mellan varje armpar. Det är korta bjälkbitar, som är 6 tum i fyrkant. De är huggna in i armarna. (Se ritning!) De gjorde vi också i ordning här hemma." (Se ritning!) hänvisar till detta.

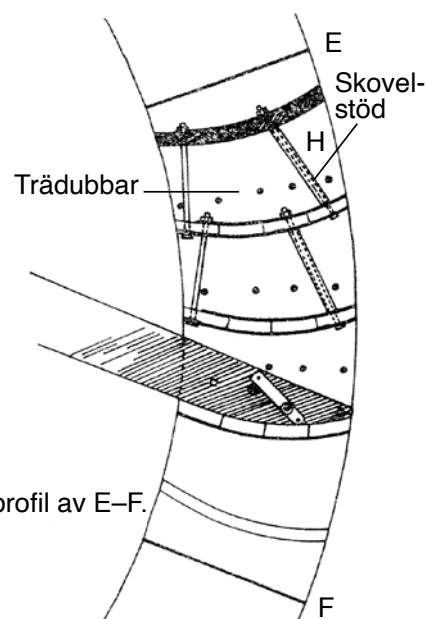

Vattenhjulets hela bredd. Sektion framifrån som visar dess sammanfogning.

Skala 1:10

Partiet C-D uppförån.

Insidesprofil av E-F.

Vattenhjul i sektioner och profil. Uppmärkning och ritning av Karin Frid 1964.

Fyllnadsbitar kring axeln

Innanför fyrkanten ligger där lösa trä, "fyllnadsbitar" kan man kalla dom. Dom färdigställde vi också här hemma. Men all kilningen gjordes på platsen.

Isärtagning

När en hjulring med tillhörande bjälkryss var klar, tog vi isär krysset igen. Bjälkarna forslades lösa var för sig. Hjulringen delades i tre delar, för att man skulle kunna handskas med den sen och få ner den till Strömsborg.

På de tre ställen, där vi delade den, hade vi därför inte slagit i alla trädubbarna, när vi fogade ihop lötarna, utan låtit skarvarna där vara lösa. Sen fortsatte vi och gjorde de andra hjulringarna och kryssen.

I spinneriets hjul är där ju bara två, och de är likadana, men i schoddyfabrikens hjul, där det är tre ringar och tre kryss, är mittkryssets armar som sagt tillspetsade utevid efter skovelsvängen på en del ställen, och i den mellersta hjulringen fick vi göra skovelskåror i lötarna på båda sidorna.

För att inte försvaga ringen där för mycket, sitter skovlarna i den ena bredden mitt emellan skovlarna i den andra. Nä, det har ingen betydelse ur krftsynpunkt. Det är bara för att lötarna hade blivit för svaga, om skårorna gjorts mitt för varandra. Genom att skovlarna i schoddyhjulet inte sitter mitt för varandra, är de båda yttersta hjulringarna heller inte exakt lika, men för övrigt är de gjorda på precis samma sätt.

Varför är hjulringarna uppdelade på 9 lötar, när där är 8 armar i kryssen?

Tycker ni där borde varit 8 lötar? Nä, se det hade inte gått, för då hade planken inte räckt till lötarna, och så hade vi inte kunnat dela ringarna så praktiskt i tre lika stora delar vid transporten.

Jag fick ju 6 alnars (1 aln = 0,5938 cm, 6 alnar = knappt 3,6 m) plank till lötarna – det är vanlig planklängd vid sågverken, och det får man rätta sig efter. Den planklängden passar precis till att dela på mitten till de här lötarna, som är tre alnar långa!

Skovlarna

I spinneriets vattenhjul är där 45 skovlar, som är tre alnar långa. I schoddyfabrikens är där 90 skovlar, som är fördelade på två bredder om 45 i varje. I gengäld är skovlarna där något kortare, 2 alnar och 15 tum. Skovlarnas bredd och tjocklek är däremot densamma i båda hjulen. De är gjorda av 4 st. 6 tum breda bräder, vars kanter sneddats vid sammanfogningen av bräderna, varför skovlarnas hela bredd – och den därefter anpassade hjulringsbredden – är något mindre än en aln, närmare bestämt 56 cm.

Skovelbräderna gjorde vi i ordning för sig. Där är 4 bräder i var skovel, och eftersom skovlarna skulle vara rundade, så fick jag hyvla varje bräda, så att den blev ihålig på ena sidan och kullig på den andra. Det gjorde jag på Landins såg här i Visseltofta – den som Erik Ohlsson har nu. Där hade den en "5-kutter-hyvel", som jag fick använda till det. Det var en hyvelmaskin av Värnamofabrikat, som användes vid exportbrädshyvlning – exporthyvel kallades den också. För att bräderna sen skulle passa ihop sidledes fick långsideskanterna sneddats av. Sen kapade vi av dem hemma med cirkelsågen i lagom skovellängd. Av de fyra bräderna skulle de två, som skulle sitta ytterst, vara tjockare, 1 1/2 tum, och de två andra, som skulle sitta innerst mot axeln till, tunnare, 1 1/4 tum. För att bräderna sen skulle passa in i skovelskåror, som var gradade, fick vi hugga 1/4 tum djupa hack utmed ändarna med huggjärn. Sen var bräderna färdiga att pressas in en efter en mellan hjulringarna i skovelskåror, men det hörde till monteringen, så det gjorde vi inte förrän på platsen nere i Strömsborg.

Ytbehandling av träet?

Nä, träet behandlade vi inte på något vis. Skulle man göra det nu, skulle det vara med ordentligt erkänd Cuprinol mot röta.

Transporten av hjulen från Visseltofta till Strömsborg

Hjulringarna delades som sagt i tre lika delar, kryssbjälkarna, skovelbräderna och alla de andra tillbehören togs löst för sig, och allt togs ner dit med lastbilar.

Uppmonteringen av hjulen

När vi monterade spinnerihjulet hösten 1934 fick vi låna Kalles (Karl Liedmans) bil och köra fram och tillbaka mellan Visseltofta och Strömsborg, men när vi satte upp schoddyhjulet hösten 1935 gick det inte, utan då fick vi cykla fram och tillbaka varje dag.

Det var många otrevliga ställningar man fick va i, och så hade man vann upp till knäna! Axeln fanns där – som sagt – färdig när vi kom dit. Det första vi gjorde var att knäppa ihop det innersta armparet runt axeln. De lösa fyllnadsbitarna passades också in, och så kilade vi provisoriskt innanför dem.

Till kilningen hörde korta kilbräder, som lades vid sidan om varandra i axelriktningen innanför fyllnadsbitarna, samt tillhuggna trekantiga bitar, som slogs in i hörnen mellan kilbräderna och axeln. Men axeln är tämligen fyrkantig utom vid ändarna, så jag tror inte vi behövde sådana trekantar överallt, åtminstone inte vid det mellersta krysset på schoddyhjulet.

I varje kilbräda högs en djup skreva från vardera hållet, den ena något ovanför den andra, där lösa kilar sen skulle slås in. Sedan började vi hänga på lötringen. Då hade vi de romerska siffrorna att gå efter för att veta vilken arm, som skulle fästa var på ringen. Därefter slog vi i långa kraftiga trädubbar, 1 1/4 tum i diameter, i hål som borrats där tvärsigenom armen och ringen, och så hängde lötarna tills vidare i dem.

Eftersom ringen var isärtagen, fick lötarna vid de tre skarvarna dubbas ihop efterhand med de vanliga mindre dubbarna. Sen på med nästa armkryss och lötring! Det fick göras på rätt avstånd, så skovlarna passade in emellan.

Därefter satte man i skovlarna mitt för armarna. De fyra skovelbräderna pressades in i lötskåorna utifrån en efter en. Sen skruvades 8 st. långa sammanhållningsbultar av järn fast. De går tvärs igenom hela hjulets bredd från en arm i det ena krysset till motsvarande arm i det andra.

I schoddyhjulet går de genom alla tre armarna. Det var smeden mitt emot affären i Strömsborg, som gjort dem. Nu hade man ju hjulet så pass, att man kunde börja snurra på det och se om det var rätt. Ja, man fick ju se om det var runt och se så att

det inte svängde åt sidorna. Sen fick man justera länge och väl. Armförstärkarna sattes sedan fast mellan respektive armpar.

Med kilarna i kilbräderna bestämdes sedan hjulets definitiva läge. Först slog man bara in dem lite provisoriskt, sen mer och mer efterhand. Hela tiden snurrade man hjulet och kontrollerade det, och så "spändes" det hit och dit, allteftersom man snurrade det och slog i kilarna från ena eller andra hållet i kilbräderna. Vi fick ju snurra det hundratals gånger och kontrollera och spänna med en kil här och en kil där!

När hjulet var färdigkilat och slutjusterat, sattes de resterande skovlarna på plats. Det var nästan det trevligaste, för då visste man, att det snart var färdigt! Det var ju så putsat och fint som helt alltihopa!

Sen skulle där skruvas i extra järnbultar genom armändarna och lötarna, där vi slagit i de grova trädubbarna, när vi hängde på ringarna. Trädubbarna enbart hade räckt. Dom är bättre.

Träet ruttnar runt järnbultarna, så dom försvagar bara hjulet i stället för att förstärka det, som Gustaf Liedman trodde! Jag minns inte, att vi satte dit dom där järnbeslagen på armarna inne vid krysset (Sagesmannen upptäckte dem plötsligt på fotografier, jag visade honom.) Det är bara petigheter. Dom gör ingen nytta. Jag kan inte minnas dom.

Järnbeslagen på skovlarna och bultarna mellan dem, gjordes också av smeden mitt emot affären vid spinneriet. Liedman konstruerade de där beslagen själv tror jag. Sme'n fick måtten av mig på hur stora de skulle va. Men det var på Liedmans direktiv. Vi bara fäste dom. Det gjorde vi allra sist. Det blev extraarbete att sätta på dom. Det var aldrig avtalat från början. Det blev ju så tungt. Sånt hade vi inte på Möllegårdens hjul. Jag har aldrig sett något hjul med sådant. Det var Gustaf Liedmans påfund helt och hållet.

När arbetet var färdigt

Valfrid Persson blev arg på Liedman. Han bjöd aldrig på något, och det tyckte Valfrid inte om. Men vi blev hembjudna sen i alla fall till Liedman. Valfrid var gla ve sprit, och innan vi gick in, minns jag att han sa: "Faur ja inte mer än en sup, så ska ja ta me fan spy upp den i farstun!" Men det blev både mat och pengar och det rejält, när arbetet var färdigt.

Ett nytt vattenhjul byggdes av Osby hembygdsförening och invigdes 2014. Foton Johan Brinck 2024.

Yrkestermer

Hjulen i Strömsborg är "underfallshjul". Man skiljer på underfallshjul, där vattnet strömmar in mot skovlarna där nere, och "ovanfallshjul" eller "överfallshjul" vid högre fall, och där vattnet faller uppifrån på de övre skovlarna. Underfallshjulen går motströms, ovanfallshjulen medströms. I spinneriets hjul är där – som sagt – en "bredd" skovlar, men i schoddyfabrikens är där två och i Möllegårdens tre "bredder" eller "lager" skovlar. Ja, man kan också säga, att de är enkla respektive dubbla eller tredubbla. Ringarna kallas "hjulringar"

eller "löttringar" eller bara "ringar". Nä, vi hade inget särskilt namn för vartdera laget lötter i en ring. Delarna mellan skarvsarna i ringarna kallas "lötter". (Sing. "löt". Ibland under samtalets gång använde sagesmannen pluralformen "lötter".) Lötarna är "dubbade" ihop med "träddubbar". Vid monteringen "spände" man hjulet med kilarna i kilbräderna. Redskap, som sagesmannen nämnde: Ställning med visare, fogsvans, bandsåg, cirkelsåg, specialsåg för skovelskåorna, borrar, hyvlar, 5-kutterhyvel, huggjärn eller stämjärn, skruvtvingar, tumstock, yxa och hammare.

Ullspinneriets vattenhjul på sin plats på spinneriets gavel. Foton Johan Brinck 2024.

Farholmabladet, OK Origo, nr 4 2019:

Hendberg vs Hageltorn – en tvist på Nedremölla

Av Ingegerd Ericsson Christiansson

Nedremölla vid Pinnån omkring år 1900

Änkan Charlotta Hageltorn på Nedremölla blev stämd av hovkamrerare Hendberg, förvaltare på Össjö säteri, om än herr löjtnanten Otto Berch skrivit under stämningsansökan. Det heter där att han "med ledsnad kommit att erfara det den Spannemål hvilken jag för Gårdens behof låtit af-sända till förmalning (...) ganska betydligt blifvit minskad" och yrkade att änkan Hageltorn skulle förklaras skyldig att frånträda Nedremölla och ersätta såväl den försnillade säden som rättegångskostnaderna.

Målet togs upp den 11 november 1854. Den som infann sig för kärandens räkning var förstas hov-

kamrerare Hendberg. För Charlotta Hageltorns räkning infann sig åbon Anders Nilsson i Ausås.

Hendberg åberopade kontraktet, som bland annat sade att möllaren skulle "tullfritt och skyndsamt (mala) all herrskapets på Sätessgård tillhörande säd och lemnas samma vikt åter på tunnan, som han har emottagit, när den återlemnas."

Han lämnade också in flera skriftliga intyg på hur mycket säden minskat, av vilka ett lyder: "Under-tecknade hafva varit närvarande då Hofkamreraren Hendberg nästlidne Lördag den 1 dennas upvägde 3ne Säckar Spannemål bestående af

Charlotte Hageltorns grav på Össjö kyrkogård. Foto Henrik Nilsson

1 Säck märkt med Nr 1 innehålla i Vigt	14 (lispund) 14 (skålpund)
Dito märkt med No 20 innehålla	14 (lispund) 13 (skålpund)
Dito utan nummer innehålla	14 (lispund) 13 (skålpund)

men vid återkomsten från Nedremölla denna dag befants

Säcken No 1 väga	13 (lispund) 17 (skålpund)
således förlust	17 (skålpund)
Säcken No 20	13 (lispund) 14 (skålpund)
således förlust	19 (skålpund)
och säcken utan nummer oförtullad	
Förlusten är således	1 (lispund) 16 (skålpund)

förföljaren och upphofsmannen till ifråga-
varande Rättegång för att under sken
af Lag och Rätt genom tillskapat brott
drifva mig från ett ställe som jag och min
aflidne mann nedlagd all sin ungdoms
arbetsförmåga och förmögenhet; och
dermed förbättrad ett ställe till dubbelt
värde, hvad det var då jag och min man
det tilltråde".

sammanblandad Råg, och Slöghvete som då
genast affördes till Nedremölla att förmalas och
befants då:

Detta förhållande kunna vi med Liflig Ed styrka
betygas af Össjö den 3die April 1854
Anders Nilsson i Tranehus
Nils Andersson i Tursingahus." med styrd hand".

Ett lispund = 1/20 skeppspund = 20 skålpund
= 8,502 kg

Även från svarandens sida lämnades ett skriftligt
anförande som vari sägs att "Dett är vist icke Herr
Otto von Berch, som vill förfölja eller förtrycka
en värlös Enka, Men det är hans Hederlige och
vördsamme interdent eller rådgifvare, som just är

Hon medger att det kan vara möjligt att spann-
målen minskats men "att detta är sked hos mig
eller med min vilja eller vetskap är ren osanning".
Hon hävdar att det istället skett genom vårdslös
forsling av gårdens eget folk och att "vid flera
tillfällen har gårdens säd blifvit hitsad i så dåliga
säckar, att dels under transporten och dels under
upphissningen vid qvarnen har en större del Span-
nemål blifvit spilde och förlorade och på detta sätt
betydeligen förminskadt."

Charlotta Hageltorn säger också att det är orimligt
att avlämna lika vikt på tunnan som då spannmå-
len mottages eftersom det betyder att hon med
sin egen spannmål måste ersättas den som "natur-
ligt afdammas".

Hendbergs vittnen intygar på olika sätt att säd har försnillats, men deras uppgifter var inte särskilt aktuella, händelserna de vittnade om låg mellan sex och tio år tillbaka i tiden. De som skrivit under intygen var också närvarande och vitsordade desamma.

Nils Svensson, som varit möllesven vid kvarnen de tre sistförflutna åren intygar att han "icke haft tillsägelse af Svaranden att taga tull af Herrskapets spannemål. Vittnet märkte att Säckarne, hvari den förvarande, ofta voro dålige, så att säd spilldes".

Ett vittne vid namn Hagerman berättar att han en dag under sistliden sommar anmodades av änkan Hageltorn att "i qvarnen besigtiga fyra Säckar med råg", som blifvit dithörd till förmalning. Säckarne voro numrerade, hvaraf Vittnet kunde se, att de kommit från Herrgården, och funnos å två af dem två, å en tre och å den fjerde fyra hål så stora, att två fingrar kunde föras derigenom. Bredvid låg äfven säd, som utkommit genom hålen".

En annan gång, i förra månaden, såg Vittnet "äfven å Nedremölla säckar från herrgården, som voro söndrige." Hendberg yrkar att hans käromål ska bifallas, men Charlotta Hageltorns ombud begär uppskov för att visa att "Herrgårdsdrängarne ofta farit vårdslöst fram och att, om någon säd gått förlorad, detta skett genom deras förvållande". Målet sköts upp till nästa ting och togs upp igen den 10 mars 1855.

Hendberg går nu till angrepp på Charlotta Hageltorns ombud, Anders Nilsson. Om denne "är en god Kristen torde vara ganska mycket tvifvel underkastat, efter inga spår deraf förefinnes i hansvandel, men säkert är att föga måste erfordras för att i nämnde afseende vara Anders Nilsson vida öfverlägsen". Han avfärdar också Hagermans vittnesmål eftersom han berättat om "händelser hvilka möjligen kunnat inträffa under sommar-månaderne, om hvilka ingen fråga blifvit väckt, då jag med fulla skäl och bevis, deremot styrkt hvad som passerat under April och Maj månader och för hvilket jag yrkat ansvar".

Änkans första vittne intygade att han sett "å vägen säd spild på en sträcka af omkring femtio alnar. Den låg på flera ställen så tät, att man kunnat samla upp den med händerne". Han visste dock inte vem som spillt den, men hade hört att de skulle vara drängarna på Össjö gård.

Nästa vittne berättade att vid jultid hade en av gårdens drängar kommit med säd och när en av säckarna skulle hissas upp stöttes den "som var af dålig beskaffenhet, emot väggen och brast sönder, så att ungefär en half kapp säd utrann".

Sedan framträdde två vittnen som hade arbetat på Nedremölla och som kunde intyga att det aldrig tagits tull av gårdens spannmål samt att säden vägt både före och efter malningen och att han aldrig märkt någon skillnad i vikten. Han hade också hört Charlotta Hageltorn säga att "gårdens säd skulle förmalas så, att hon undginge klander."

Hendberg hävdade att vittnesmålen inte förtjänade avseende eftersom det inte kunnat "derigenom bestämdt utredas, af hvem den säd blifvit spilld, som funnits liggande å vägen, och vårdslöshet med säckarne vid deras upphissande i quarnen bör tillskrifvas Svarandens folk". Han påpekade också att de handlade om en annan tid än den hans vittnen berättat om.

Häradsrätten prövade i sitt utslag avlagt den 28 april 1855 "rättvist ådöma Svaranden väremålsed; och varder henne, Enkan Charlotta Hageltorn, alltså ålagdt att med liflig ed betyga, om hon förmår det, att hon icke å Össjö gård underlydande quarnen Nedre Mölla, som af henne på lega innehafves, af den nämnde gård tillhöriga, å quarnen till förmalning aflemnade spannemål, af hvad slag det vara må, tull tagit eller taga låtit."

Eden skulle avläggas på första rättegångsdagen av nästa ting och innan dess skulle Charlotta Hageltorn "minst en månad före edgångsdagen och sedan så ofta, hon kan varda kallad, infinna sig hos sin själasörjare för att om eds vigt och vådan af mened undervisas; hvarom äfvensom angående sin Christendomskunskap i öfrigt hon å edgångsdagen vid enehanda vite bör förete själasörjarens betyg,"

Målet avgjordes den 3 juli 1855. Änkan Hageltorn lämnade fram betyget från vicepastor August Hagéus. "Hon får härefter aflägga eden, med hand å bok, och lofvar Han att meddela utslag vid Tingets slut."

Eftersom hon hade gått eden blev hon förstås friad och parterna fick själva vidkännas sina kostnader i målet.

Wittsjö hembygdsförenings årsbok 2005

Kvarnstenshistoria i Vittsjö

Av Rut och Eric Gustavsson

Kaffeborden vid Vittsjön. Foto: Dicte Helmersson september 2024

När Vittsjö kommun på 1950-talet hade fått ordning på vatten och avlopp kördes alla restmassor ut till sjökanten, norr om vägen vid Sjöstugan, där det planerades en parkeringsplats.

Av Hilding Persson i tekniska nämnden fick jag förfrågan om att anskaffa tre uppsättningar bord och stolar för de som stannar till för att njuta av utsikten och medhavd kaffekorg. Dessa bord och stolar skulle vara något som ungdomarna ej kunde ha något nöje av slå sönder och kasta i sjön. Jag behövde inte fundera länge på hur det skulle lösas. När Rut (min hustru) och jag hade varit på semesterutflykter, både i Sverige och angränsande

länder, hade vi på flera rastplatser sett kvarnstenar som bord och stenplintar som sittplatser. Jag tänkte direkt att det vore värt att pröva något så stabilt i Vittsjö.

Sten nummer ett blev en stabil sten från nedläggningshotade Gundratorps såg och vattenkvarn. Sten-Per i Högholma ordnade hemtransporten av denna tunga sten som beräknades väga om kring 1500-2000 kilo. Sten nummer två fick jag av fotograf Artur Wirestrand i Vittsjö, ett tips om en kvarnsten han sett vid en stenmur strax vid Kvarnatorp i Örkened. Vid kontakt med ägaren kunde jag obesett, per

telefon, tillhandla mig denna sten för femtio kronor vilket var samma pris som för stenen i Gundrastorp.

Hemtransporten gick med min släpkärra, jag lade två långa bjälkar på flaket för att sedan med en hävert dra upp den tunga stenen. För att få fram stenen till omtalade bjälkunderlag hade jag god hjälp av vår nära sommargranne professor Gillis Gerleman som alltid var villig att hjälpa till då något extra hände. Snickarmästarna Gottfrid och Evert Kronvall på Ekholmen fanns dessutom med som god förstärkning.

Sten nummer tre fick jag efter en annons i Sydsvenska Dagbladet. Annonsen gav många svar och samtidigt fick jag svar på dagspriset på kvarnstenar vilket rörde sig omkring 1000 kronor. Bland svaren var en fru Jonsson, på Danska Kungliga Jaktslottet vid Sösdala som hade mer än en kvarnsten.

Jag fick Gillis, Gottfrid och Evert med på en ny tur och träffade kvarnstensägaren Sven Jonsson som lämnade beskedet att det inte fanns några kvarnstenar till salu. Fru Jonsson dukade fram ett festligt kaffebord och efter en mycket trevlig pratstund vid kaffebordet kommer Sven fram till att i den gamla igenväxta slottsträdgården står en sten. Om vi ville och kunde rulla fram stenen ut slottsträdgården så skulle vi få den för 250 kronor. Det var en sten av svart granit, endast tolv till femton centimeter tjock och den var kommen ifrån Tyskland, Sven talade om att den använts vid gårdens väderkvarn.

Vi fick en mera lätthanterlig sten av mycket god kvalité. Stenplintar till stolar fick jag ordnat genom goda förbindelser i min hembygd, en pensionerad stenhuggare Georg Karlsson Högalund som åtog sig att hugga ut lämpliga plintar av svart Målaskogsgranit. Hemtransporten till Vittsjö lyckades jag lösa genom att min kusin Erik Andersson i Hyalt hade två söner som startat lastbilsåkeri och ofta körde nedåt Skånekusterna utan last, på så vis blev det en billig transport från Högalund till Vittsjö.

Nu återstod bara att utplacera de anskaffade enheterna, de fick inte stå för nära varandra om det kom flera olika sällskap. Vi placerade ett bord nära sjön, ett strax vid infarten av

parkeringen. Det tredje bordet placerades väster om Lerhultsbäckens utlopp i Vittsjön, dit besökarna fick vandra över den vackra bro som ritats i Kronvalls snickeriverkstad Ekholmen och ritats av arkitekt Dan Breum från Vittsjö. Sten-Per med transportvagn och hisskran fick jag hjälp av att ställa allt på plats så att det gick smidigt och bra. En äldre man kom nu och såg vad vi höll på med. Efter lite funderande sa han "de ble nog inte möet sotet här". Rut planterade lite blommor mitt i stenarna så att det såg prydligt ut, men ett ungdomsgäng tyckte annorlunda så de hissade upp dem i flaggstängerna. Jag skaffade tistlar och planterade dem tillsammans med blommorna, så det blev inte så roligt längre.

Vi skötte planteringarna några år, sedan tog blomsterhandlare Alf Persson hand om dessa planteringar och såg till dem dagligen med vatten och att det ständigt var lika prydligt. När hela planen blev asfalterad och såg lite kal ut fick jag tag i ett stort cementrör som jag fyllde med jord, Rut planterade blommor i det (krasse). Det gick några år tills en lastbilschaufför hittat Vittsjö Bar och Pizzeria och körde ner för ett litet uppehåll, han lyckades backa ner sin släpkärra och rasera denna dekoration.

Som vi hade tänkt oss blev denna parkering och rastplats väl mottagen av resenärer såväl sommar som vinter, till och med en julafton kom några norrifrån och gjorde ett litet uppehåll för att sedan fortsätta till Malmö. Under sommartid har det till och med hänt att Vittsjöbor tagit en stunds avkoppling, suttit och njutit av kaffekorg vid något av borden. Efter 20 år, då Vittsjö övergått till storkommunen Hässleholm, föreslog vår f.d. kommunalkamrer John-Åke Nilsson att kommunen borde överta skötseln av denna rastplats. Vid en sammankomst på platsen lovade ansvariga besökare från Hässleholm att det alltid ska se lika inbjudande ut vid Bäckabro som när Vittsjöborna haft hand om detta blickfång mitt i byn från 1953 – 1975.

Vi är nu framme vid 2005 och har fortfarande förmånen att få bo i utsökt vackra Vittsjö.

Frostabygden 2006

Kvarnstenar i många spann – industriminne i Vittseröd

Av Evy Nilsson, Bo Hansson och Astrid Berg. Samtliga bilder är tagna av Ulf Mjörnmark i februari 2015

Flera gånger sedan Möllerikeföreningen i Stockamöllan bildats i början på 1980-talet gjorde medlemmarna besök i Vittseröds stenbrott med skogsinspektör Eve Jerslind som kunnig ledare. Stockamöllan ligger vid häradsgränsen mot Frosta; övre loppet av Rönneå är skiljelinjen.

Vid ett av dessa besök upptäcktes att avverkning skett på området. Timmer hade körts fram till allmän väg och bakom travarna låg kvarnstenar som tagits med vid transporterna och sedan försvann. Vi tyckte att det var en avverkning och ett ingrepp som gick hårt åt både miljön och kvarnstenarna. Möllerikeföreningens medlemmar hade tidigare märkt att stenar var flyttade eller bortforslade. Vid flera tillfällen sattes anslag upp om att kvarnstenarna och området var att betrakta som fornminnen. Efter alla incidenter insåg vi i föreningen hur viktigt det var att det skedde en dokumentation av stenbrotten i området, där kvarnstenar och även byggnadssten brutits under mycket lång tid. En studiecirkel bildades i Möllerikeföreningen, och vi var redo att gå till verket för att skydda industriminnet i Vittseröd.

Det fanns många förslag om hur vi skulle gå tillväga. Fotografering från flyg med samtidig utmärkning av kvarnstenarna genom lakan eller liknande på marken eller att vi själva markerade genom att stå på stenarna. Andra förslag var att vi skulle avlägsna mossor, löv och växtlighet från varenda kvarnsten, som låg kvar i området och mäta dem med hjälp av instrument och få in dem på en karta med utgång från en mätpunkt. Vi var också inne på att ta kontakt med länsantikvarien. Ja, idéerna var många.

Många kvarnstenar var mossbelupna när de hittades men de var lätta att rengöra.

Vi enades till sist om att markera varje kvarnsten i området med en pinne och ett nummer. Vi mätte diameter, tjocklek, hålets storlek, antecknade om stenen var hel eller halv o.s.v. En kunnig person hjälpte oss med mätinstrument och var med varje kväll vi arbetade med uppgiften. Det blev många markeringar eftersom det gällde att få med samtliga kvarlämnade kvarnstenar i området. Alla stenar var inte helt synliga, många var mer

eller mindre gömda eller låg över varandra. Vi hittade även spår eller ruiner av värmestugor eller smedjor, som använts av dem som jobbat i brotten med sina verktyg.

Smedja

Det fanns också rester av en maskinell sågning av kvarnstenar som skedde i början på 1900-talet. Denna anläggning fanns vid "Grönasjö", ett brott fyllt med vatten.

En del av stenbrotten har vattenfyllets.

Kvarnstensbrotten i området är många med namn som Påagravarna, Smågravarna, Hallagravarna, Lunnagraven och Storegraven. Det var inte bara kvarnstenar som brutits där. Lunds domkyrka har i sina murar och torn även sten från Vittserödsbrotten. Säkert har också många hus byggts med sten härifrån. Vittseröds gård, som man passerar på vägen mot Hallaröd, har många synliga kvarnstenar i sina murade längor.

I Stockamöllan på andra sidan Rönneå har villaägare flera kvarnstenar i sina trädgårdar, och en gata i byn heter Kvarnstensvägen: där finns med andra ord många kvarnstenar.

Kvarnstenar inmurade i huslängor

Längs med kvarndammen vid vägen upp mot Stenbocksstenen ligger också en hel del kvarnstenar. För att fortsätta vårt arbete med dokumentationen träffades vi många kvällar i Vittseröd. Runt femton personer från föreningen deltog i arbetet och träffarna, där fikar inte saknades vid rasterna.

Vi letade också efter gammal dokumentation av brytningen av sandstenen och fick så småningom ett ganska omfattande material, bl.a. om Wittseröds Qvarnstensbrott per Stehag i början av 1900-talet, försäljningsbrev till kunder i form av prislistor, referenser till tidigare kunder m.m.

Kvarnstenarna såldes i spann (spann=storlek på kvarnsten, 1 spann=15 cm). De största kvarnstenar som studiecirkeln påträffade och mätte upp hade en diameter av 190 cm. Så småningom ersattes naturstenarna av gjutna kvarnstenar och brytningen och tillverkningen i Vittseröd upphörde. Kvarvarande stenar såldes på en auktion i april 1902 då ett större antal gick under klubban. Protokoll från auktionen är bevarade och där kan man läsa köparnas namn och hemvist, priserna på kvarnstenarna, allt dokumentation som varit till stor glädje för oss.

Vi fann också en annons om försäljning av kvarnstenar. Vid förfrågan fick vi besked att ange hur stor kvarnsten som önskades, leverans ombesörjdes. Vi upptäckte dessutom på en anslagstavla i byn uppgift om köpare av kvarnsten.

Under tiden för vår dokumentation försvann två kvarnstenar som hade numren 42 och 43. Den som stulit dessa stenar hade lagt tillbaka gräs och mossor som funnits på dem. Genom att vi vistats i

skogen så många gånger såg vi genast vad som hänt. Nu stod det klart att det var hög tid att göra något för att skydda kvarnstensbrotten och de stenar som ännu låg där. Om det varje år skulle försvinna kvarnstenar så skulle resterna av detta industriminne vara utplånade om femtio år. Därför tog vi kontakt med dåvarande länsantikvarie Carin Bunte och framförde våra funderingar och synpunkter om att för all framtid bevara dessa fornlämningar. De är nu skyddade enligt lag.

Studiecirkelns arbete har dessutom resulterat i en karta över området med 150 kvarliggande kvarnstenar numrerade och markerade.

Möllerikeföreningen ställer gärna upp för att på platsen berätta om kvarnstenarna och dokumentationen. Det är viktigt för oss i föreningen att föra kunskapen vidare om detta industriminne. Det är värt allt skydd och att bli bevarat för framtiden.

Vittseröds många sandstensbrott är en sevärdhet som det förhoppningsvis ska gå att studera närmare och lära känna, bl.a. via en vandringsslinga.

Kanske vandrar du vid Stockamöllan och kan då avnjuta din picknic här.

Rastplats vid Stockamöllan. Notera kvarnstenar som markörer vid bron och en kvarnsten som utgör bordskiva vid raststället.

Frostabygden 1977

Nittioårig kvarnstenshuggare berättar

Av Knut Jönsson

Vi har inte haft tillgång till någon bild på Emil Nilsson men väl på en annan kvarnstenshuggare, Göte Hansson (1931 – 2013). Han var dessutom möllare i Rönneby, där han också slutade sina dagar. I Hörs kommunhus entré hänger ett stort fotografi på Göte Hansson som fotograferats av Sara Horvath. Ursprunglig fotograf är okänd.

En tidig vårdag 1976 besökte jag stenhuggare Emil Nilsson, som då var 90 år gammal. Han är med all säkerhet den siste kvarnstenshuggaren i bygden, som är i livet. Han har ett klart minne, och han berättade för mig och min bandspelare om stenbrytning och kvarnstenshuggning i Stenskogen. Flera generationer av Nilssons släkt hade sysslat med detta. På 1870-talet bröt Nilssons fader sten åt Lunds domkyrka på Simonssons mark, som fanns strax väster om

den gård, som Yngve Ek innehar idag. Nilsson berättade vidare att stenhuggarna använde långa smidiga spett, som stacks ner i jorden, för att finna råstenen och på klangen fick man en uppfattning om stenens storlek. Efter det att stenens omkrets fastställts med hjälp av spettet, upptogs ett mindre hål för att man skulle kunna se om den dög till kvarnsten. Sedan skulle stenen grävas fram och detta hårda arbete fick ofta kvinnorna hjälpa till med. Man gjorde lätta bårar där botten och sidor var av tätflätat klivet ene. På dessa bårar bars grus och jord upp för branterna ur de djupa hålen, som vi i dag närmast kan finna i Klockarebacken, som enligt Nilssons egna ord helt "ännavänts" vid sökandet efter sten. Det var ett slitsamt och farligt arbete, som utfördes av den tidens män och kvinnor.

Emil Nilsson berättar att hans mormors mor var med när en kvinna omkom vid ett ras i Bossa-graven sydväst om Hörs mölla.

Det största kvarnstenarna, som höiggs var på 12 spann, 1 spann = 6 tum, men vanligaste var stenar på 10 spann och mindre. En kvarnsten kunde även göras av flera delar, som sammanhölls av ett järnband.

Det tog 5 – 6 dagar för en van stenhuggare att tillverka en 10 spansns sten. I Höör fanns flera stenhandlare, som köpte upp kvarnstenar. Nilsson nämner Magnus Olsson, Lars Simonsson och Anders Hansson, som var uppköpare vid sekelskiftet.

För en 10 spansns sten fick stenhuggaren vid denna tid omkring 80 kronor. En 10 spansns sten hade en diameter på 1.5 meter.

Efter noggranna undersökningar av sandstensförekomsten i Stanstorp började AB Ringsjö stenbrott år 1900 industriell tillverkning, som från början avsåg mest kvarnstenar.

De flesta yrkesvana stenhuggarna började arbeta där, bland andra Emil Nilssons fader, och Emil själv som 18-åring år 1904.

Ett flera meter tjockt lager av grus och jord fick köras bort innan berget blottades. Därunder fanns ett c:a 3 meter tjockt lager av finkornig sandsten, som kördes på tippen, då denna sten ej dög till kvarnsten. Under detta lager fanns den riktiga kvarnstenshallen. Detta lager var så tjockt att 3 skifte på 20 – 25 tum kunde kilas fram och lyftas bort av en kraftig kran.

Kvarnstenen höggs först färdig på betsidan, den sida som malde säden, varefter hålet höggs så djupt att 7 – 8 tum blev kvar. Därefter vändes stenen och färdighöggs.

År 1904 – 1905 fanns c:a 60 anställda vid brottet däribland 16 – 17 yrkesstenhuggare. Dessa fick betalt efter utfört arbete. För övriga var lönen c:a 30 öre per timma.

År 1905 byggdes den lilla järnbanan, som gick från brottet fram till järnvägen vid Tjuvaröd, och vidare längs järnvägen till Västernäs, därefter förbi Klockarebacken och över Nya torg. Sedan gick banan via den då nybyggda järnvägsundergången och upp till lastkajen. En och annan järngrind visar än i dag var "brottets bana" gått fram. Vid Flygarevägen, där Ohlins bussgarage senare uppfördes, fanns ett sågverk, som tog hand om skogen vid brottet. Ett hållstall för hästarna, som drog vagnarna på banan uppfördes nära nuvarande Västergatan.

Konkurrensen med kvarnstenar av konststen, och en annan kvarnteknik medförde att kvarnstenshuggningen upphörde.

Ringsjö stenbrott började då tillverka byggnadssten, till vilken även den förut undanlagda finkorniga stenen kunde användas. Leveranserna gick mest till Helsingborg, Ystad och Malmö, dit även mycket spillsten levererades till spårvägen för bottning av spårunderlaget. Den byggnadssten, som levererades från brottet användes ofta till fasadmurning av

första våningen, och ett hus murat enligt denna metod finns även i Höör. Emil Nilssons fader tog ledigt några månader från Ringsjö stenbrott på våren 1904 för att taga fram och hugga till den sten, som åtgick till den fastighet, som "Stjärnelunnaren" (byggmästare Olof Jönsson) då uppförde vid Järnvägsgränd 18. Vi kan här se prov på den vackra murning, som kunde åstadkommas med sandsten.

Ringsjö stenbrott upphörde med sin verksamhet år 1910. Emil Nilsson slutade vid brottet redan 1907, då han skulle exercera. Därefter var han med att bygga stenmuren vid nya kyrkogården, som invigdes år 1908. Det var inte Emil, som högg den sista kvarnstenen i bygden. Hans yrkeskunnande togs i anspråk för annat arbete. De äldre stenhuggarna högg fortfarande kvarnstenar på tomterna kring Nya torg vid tiden av första världskriget. Emil Nilsson är med all säkerhet den siste kvarnstenshuggaren, som lever och därför kan berätta om denna näringsgren, som nu tillhör en svunnen tid, och som betytt så mycket för bygdens folk under många århundraden,

Minnesmärkena från "Stentiden" finner vi närmast i den gamla byns västra vång Rijsbjer (Klockarebacken) samt ute på byns utmark (Stenskogen) där djupa gravar i skogen berättar om det slit och den möda som stenbrytningen innebar. För några årtionden sedan fanns här också stora mängder halvslagna kvarnstenar, som den olycklige huggaren fått lämna kvar efter arbete, som misslyckats. Tyvärr är nästan alla dessa stenar bortförda för att användas till trädgårdsprydnader och dylikt.

Dessa minnesmärken av kvarnstenar finns dock bevarade på säkrare ställen, inmurade i gamla hus i bygden.W

Albo härads hembygdsförenings årsbok 2004. Även publicerad i Skånes hembygdsförbunds årsbok 1980

Skvaltkvarnen i Sillaröd

Av Hjalmar Gustavsson

Sedan mitten av 1700-talet har det funnits sex större gårdar i Sillaröds by. Av byggnadsrester och andra spår i naturen framgår att det också funnits sex vattendrivna kvarnar vid Sillarödsbäcken. Till varje gård hörde således en kvarn. Två av dem var förhållandevis stora och försedda med vattenhjul för bröstfall, medan de övriga fyra var av typen skvaltkvarn.

Skvaltkvarnen i Sillaröd. Foto Eva Norrsell

Av de fyra kvarnar, som fanns kvar vid sekelskiftet har tre rivits. Skvaltkvarnen vid Nyhem omkring 1917, de större kvarnarna vid Fridhill och Astersta 1919 respektive 1931. Den kvarn som ännu finns bevarad, skvaltkvarnen vid Uråsa, ägs sedan 1970 av Albo Härads Hembygdsförening.

Något år efter att hembygdsföreningen övertagit kvarnen blev den till stor del raserad vid en kraftig översvämning. Den blev emellertid återuppbyggd genom arbetsmarknadsverkets försorg och blev då också försedd med nytt vasstak och nytt vattenhjul. Invändigt gjordes dock ingen restaurering.

Skvaltkvarnen är ingen inhemsk uppfinning, utan infördes till Norden från sydligare kulturer där den varit i bruk mycket länge. Den är äldre än andra typer av vattendrivna kvarnar och användes redan under medeltiden i de södra delarna av Tyskland.

Skvaltkvarnens konstruktion är mycket enkel. Drivhjul och kvarnsten sitter på samma lodräta axel. Denna är gjord av järn. Nedre änden som är spetsig, står på ett järnlager, vilket är fastsatt i ett ekträ. Detta trä kan höjas och sänkas med hjälp av en bom, som går upp i kvarnen. Drivhjulet (kvarnhjulet) är gjort av trä och består av ett nav med skovelblad. Längst upp på axeln sitter ett löstagbart järn, "exet", på vilket den övre kvarnstenen (löparen) vilar. Axeln är lagrad vid genomgången av den undre kvarnstenen (liggaren) med ett par tråklossar av avenbok. Via bommen (hävstången) som går upp i kvarnen kan man reglera hur hårt stenarna skall gnida mot varandra.

Kvarnhuset. Foto Eva Norrsell

Säden fylldes i en trattformig bing och malningen reglerades medelst en "trälåda". Denna hängde i band och skakade i takt med löparens rotation genom en pinne, som gled på kanten av "ögat" (hållet i kvarnstenens mitt).

Vattnet, som drev kvarnen, kom från en av de två luckorna i dammkrönet, rann därefter nerför den starkt sluttande, något kilformade, kvarnrännan och träffade slutligen med stor hastighet skovelbladen på drivhjulets ena sida. Vattenflödet reglerades med hjälp av "stiboret". Detta bestod av de båda dammluckorna, en för kvarnrännan och en för fri passage av vattnet. Luckorna kunde öppnas och stängas med hjälp av två bommar (hävstänger).

Uppströms kvarnen finns det spår efter ytterligare två skvaltor. De har legat ca 150 m från varandra och vid varje kvarn har det varit en fallhöjd på ungefär 1,5 m. Den översta kvarnen hade en stor kvarndamm, som på gamla kartor kallas Sillarödsdammen. Den gav något ökad fallhöjd, men dess huvudsakliga uppgift var att tjäna som vattenmagasin. De tre kvarnarna nedströms dammen bör därför ha malt samtidigt. Denna typ av samkörning var nog allmänt vanlig vid mindre vattendrag.

När jag var liten hörde jag berättas att den mellersta av dessa kvarnar kallades "Mållringens mölla", och att den i samband med enskiftet av Sillaröds by 1830 – 1832 blev flyttad till Målarebäcken, som utgör gräns mellan Sillaröd och Målleröd. ("Mållringen": Bruksnämndemannen Nils Nilsson, Sillaröd N:r 2, född i Målleröd – därav namnet).

Vår mölla var i bruk till 1922. Samma år startade Sillaröds El-förening, och den elektriska kraften avlöste då skvalt看.

De sista åren skvalt看 var i bruk var det min uppgift att mala och i övrigt sköta möllan. På senhösten maldes det förråd för vinterns behov, och vid snösmältningen och senare på våren maldes det för sommarens behov. På vintern när det var fruset gick det inte att mala, och på sommaren var det sällan tillräckligt med vatten. Till skötseln hörde att hacka kvarnstenarna, dessa blev efterhand slitna och fick därför hackas ett par gånger om året.

Kvarnen behövde inte ständig tillsyn. En gång var eller varannan timma gick man dit och fyllde på säd och öste upp "mæld" ur mjölbingen i en säck.

Mängden "mæld" per timma var starkt beroende av hur mycket vatten man släppte på, och berodde också på hur "hårt" man malde dvs om man malde "skråning" till hästarna och korna, "gröpe" till grisarna eller mjöl som skulle användas till att baka bröd.

När det var mycket vatten i bäcken malde jag ofta på kvällarna. Det hängde en gammal fotogenlampa i kvarnen. Det var skönt och varmt att sitta bland gröpesäckarna, och som sällskap hade jag ofta någon bra bok. Det var så rofyllt att sitta och höra forsens brus och kvarnens enahanda muller. Man kände sig aldrig ensam. Det var som om forsens och kvarnen varit levande väsen och jag minns dem som gamla goda vänner.

Hjulet och kvarnrännan. Foto Eva Norrsell

Örkeneds hembygdsförenings årsskrift 2017

Den gamla kvarnen i Graveboda

Av Kjell-Åke och Ingrid Jönsson

Den gamla kvarnen i Graveboda. Skylt finns vid häradsvägen. Foto: Kjell-Åke Jönsson

Ända sedan stenåldern har vi i Norden malt spannmål, företrädesvis råg till mjöl. Först gjorde man gröt av det man malde, efterhand lärde man sig att baka bröd.

Spannmål blev tidigt den viktigaste näringskällan för oss i Norden. De viktigaste sädesslagen fram till 1800-talet var råg och korn.

Den första kvarntypen var helt enkelt två flata stenar som man gned mot varandra och där igenom blev säden krossad och mald till grovt mjöl

Stenkvarnarna utvecklades och blev större men det var fortfarande sten man använde fram till slutet av 1800-talet. Först var det den mänskliga handen som drev kvarnen. Efter hand lärde man

sig att utnyttja de krafter som fanns i naturen, vatten och vind. I modern tid har det varit ångmaskinen och elektriciteten som har varit drivkällan.

Vattenkvarnen eller möllan: det var munkarna som kom från södra Tyskland och Österrike, som tog med sig konsten att bygga dammar och dämma upp vattendrag. På så sätt kunde man skapa en fallhöjd på vattnet.

Till denna fallhöjd monterades ett vattenhjul, som kunde driva en axel, varpå en mölla kunde monteras. Detta vattenhjul användes också vid våra järnbruk och timmersågar.

Till en början ägdes de flesta kvarnar av kyrkan men under 1500-talet tog adeln över ägandet. Det har under alla tider varit en strid om våra kvarnar eftersom man kunde ta ut skatt på mald säd, därför var det begärligt att äga dem.

De stora kvarnarna låg ofta vid större vattendrag och där växte gärna upp små byar. För att undgå kvarnsskatt byggde bönderna i skogsbygden små kvarnar som kallades för "skvaltor". Dessa små kvarnar kunde drivas med lite vatten, eftersom de hade ett liggande vattenhjul. Eftersom kvarnarna låg i ödemark och bara betjänade närmast by kunde de dra sig undan skatt. Nästan varje by hade en liten "skvalta".

Då adelns makt beskars, tog Kronan över ägandet och beskattningen av kvarnarna.

På 1800-talet kunde privata möllor uppföras eftersom det var kvarnbrist. Beskattningen av mald säd behöll dock Kronan långt in på 1900-talet.

Det är från denna tid som vi har uttrycket "Först till kvarn får först mala".

År 1900 var det 90 % rågmjöl som bakades till bröd och år 1950 stod vetet för 80 % och rågen för 20 %. Moderna kvarnar gör att vetet kan skalas och därefter bara vetekärnan malas. Detta fina mjöl kallades förr för "siktemjöl".

Nu förflyttar vi oss till byn Graveboda. Det vattendrag som avvattnar Jysa sjö rinner genom södra Gravebodas ägor innan det rinner ut i Tosthults å. På en plats 300 meter väster om Gravebodavägen fanns på 1800-talet en "skvalta" som betjänade bönder och torpare i Graveboda.

När Per Tomasson år 1913 tog över Gravebodagården, uppförde han en stor damm i anslutning till "skvaltalen". Ett kvarnhus byggdes över fallet och en vattenturbin monterades. Denna turbin gav mer kraft än ett vattenhjul.

Gravebodagården hade nästan 200 tunnland skog och då kom Per på idén att han också skulle bygga sig en såg intill kvarnhuset.

Detta sågverk drevs med en vinkelaxel från turbinen. Vinkelväxeln hade en särskild koppling där Per kunde bestämma varthän kraften skulle gå, till kvarnen eller till sågen.

Per och hans söner högg timmer om vintern, som sågades på vattensågen om våren och om försommaren till plank som efter sommartorkan kunde säljas med god förtjänst till den växande storstaden Malmö. Som sågmästare arbetade bl.a. "Stoinudda-Mattinen" och "Backa-Häaman", båda var från grannbyarna Lilla Bökön och Åbuen.

Så fort kvarndammen var fylld med smältvatten efter vintern gällde det att börja såga. Om det blev ont om vatten kunde man ibland bara såga varannan dag.

Det gällde att ha vatten till de bönder som kom med sina "myllessäckar" och ville ha sin råg eller sitt vete malet till mjöl. Var det gott om vatten så blev det ofta kvällsarbete för Per, för då skulle han mala brödsäd.

Det var säd till både folk och få som skulle malas. Detta arbete kunde pågå till långt ut på nätterna. Som regel var det Per själv som var myllare. Hans arbete utfördes med stor noggrannhet, framför allt när det gällde malningen av brödsäd för bakning i stugorna. Per var känd för att vara en bra myllare, en man som visste hur brödsäden skulle malas för att duga till bakning av hushållsbröd. Rågbullar och vetekringlor.

Det var Per som lät bygga både sågen och kvarnen i Graveboda och levde med den under hela sitt liv. Efter Pers tid, så kom ingen ny myllare eller sågmästare, vilket han säkert hade önskat. Snart är det 50 år sedan Per gick hem och stängde dörren till sågen efter sig, för sista gången.

Nu håller naturen på att återta det som den en gång fick lämna ifrån sig, Tack vare ett plåttak från 1960-talet fanns vissa delar kvar av kvarnhuset år 2012.

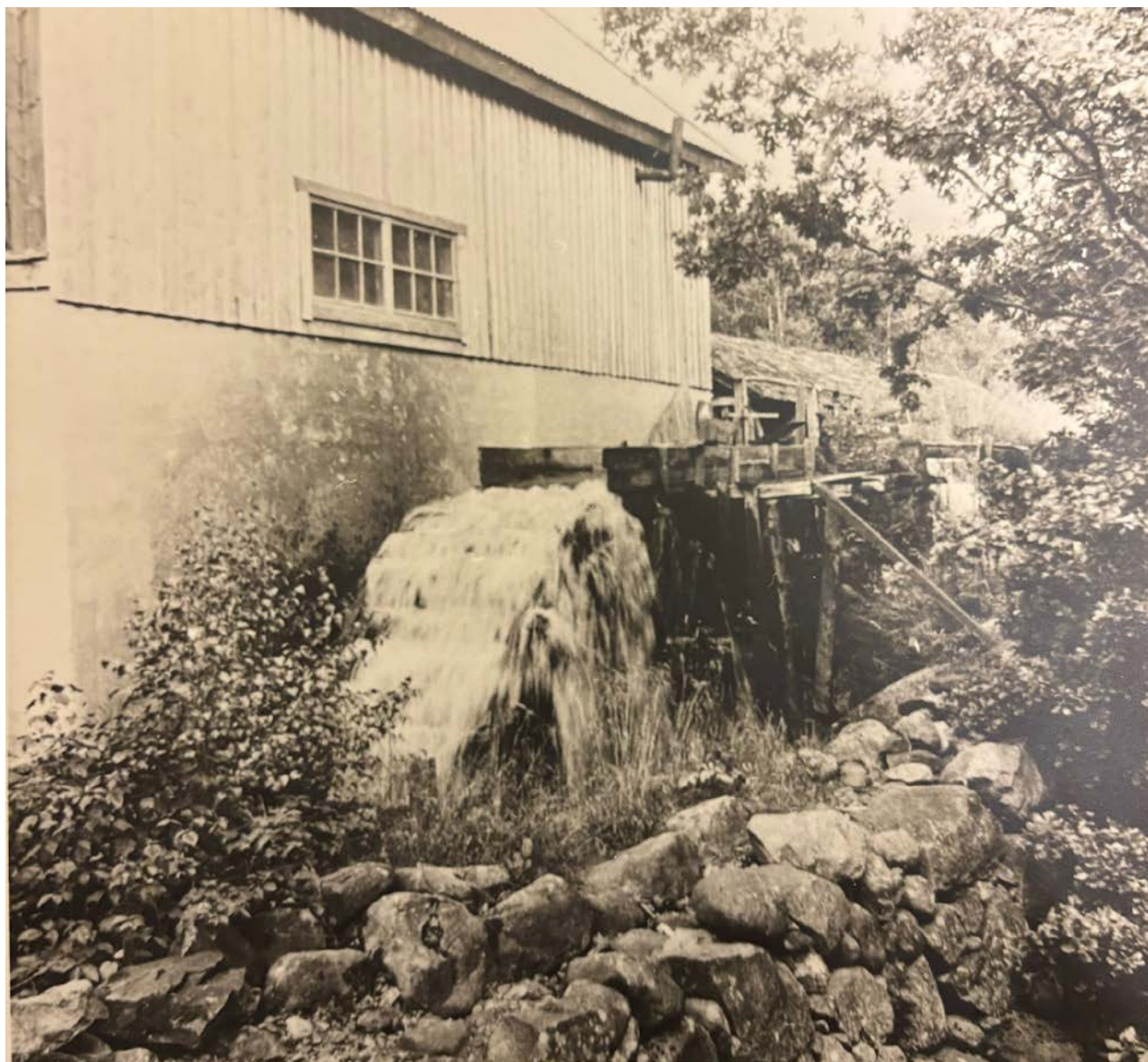

Resterna av Graveboda kvarn, som Per Tomasson uppförde 1900. Foto: Kjell-Åke Jönsson

Hjärsås hembygd förenings årsbok 2004

Hjärsås kvarn

*Foto och uppgifter har lämnats av Maud och Allan Håkansson.
Sammanställt av Ulla Svensson Påarp.*

*Hjärsås kvarn drevs med vattenhjul av överfallstyp. Ca 100-200 meter uppströms finns det en anlagd kanal med stensatta sidor och med grusbotten. Där fanns dammluckor som vattenflödet reglerades med. Kanalen gick sedan förbi kvarnen och boningshuset för att åter förena sig med ån. Knut Håkansson lät installera en råoljemotor, då det torra somrar var bekymmersamt med vattenflödet.
Foto: troligen Bertil Harberg.*

Genom Hjärsås socken slingrar sig en å som skiftar namn alltefter den by den genomrinner, t ex Sibbhultsån, Hyltaån, Axeltorpsån, Hjärsåsån, tidigare benämndes den också Färisån. Där människor genom århundraden tagit tillvara dess vattenkraft genom att bygga kvarnar och såg.

Den sista kvarnen som var i bruk fram till mitten av 1950-talet är Håkanssons kvarn i Hjärsås.

Det är om denna sista kvarn i Hjärsås jag velat samla minnen från den tiden den var i bruk, genom foton och intervjuer med dem som fortfarande minns.

Hjärsås kvarn var belägen uppemot Sibbhultsvägen. Vid Ringaregården går en avtagsväg ner mot ån. Efter en mycket brant backe, kommer man ner till kvarnen. Kvarnen har säkerligen legat där sedan en mycket lång tid tillbaka.

1929 övertog Thomas och Emma Håkansson kvarnen efter Axel och Agnes Svensson, som byggde ett hus vid Sibbhultsvägen, Axel arbetade sedan som snickare. Håkanssons flyttade till Hjärsås från Norra Åsum. Thomas f. 1875 och Emma f. 1883. De hade barnen Thorsten f. 1906, Signe f. 1909, Ida f. 1912, Knut f. 1918 och Allan f. 1926.

Ida Håkansson Malm berättar: "Jag var sjutton år när mina föräldrar övertog kvarnen. Förutom kvarn fanns det också takstickehyvel och såg. Eftersom det hörde mark till kvarnen, hade vi ko och gris. Jag hjälpte till med att plocka ihop takstickorna och sätta ståltråd runt buntarna, vilka sedan såldes till husägare och bönder. Sticketak var den vanligaste takbeklädnaden. "Smör-Per" deltog också i detta arbete.

Ture Svensson, bror till förre ägaren Axel, och Per Håkansson var mölledrängar. Per gifte sig med "Sommar-Frida" de bosatte sig till "Sommarens", där Frida höll söndagsskola i sitt hem under många år.

Kunder till kvarnen som kom långväga ifrån bjöd mor in i köket på kaffe med vetebröd och skorpor. Malavgiften betalades mot räkning.

1934 började jag en tjänst på telefonstationen i Hjärsås, när telefonstationen automatiserades till Knislinge 1953, fortsatte jag mitt arbete där, tills jag gick i pension."

Per-Evert Persson Axeltorp berättar: "När min far Sven Persson brukade sitt föräldrahem Hjärtaboda och skulle till kvarnen för att mala sin säd, körde han över Hjärtabacken med häst och vagn fram till bron vid kvarnen, där ställde han hästen och vagnen och bar säckarna på ryggen över till kvarnen (en säck kunde väga mellan 70-80 kg.)

1926 köpte Sven Persson en gård i Axeltorp, "Mattas". De fortsatte att mala vid Håkanssons kvarn, men då gick "mölleskjutsen" om Hjärsås by.

De körde med en häst och fjädervagn med fyra säckar. De lät finmala blandsäd (korn och havre) till grisfoder, kross till hästar och kor. Sven köpte hel majs från Lavessons i Kristianstad, som togs med till kvarnen för att malas som sedan blandades med grisfodret. Kraftfoder och kli köptes som blandades med kross till kofoder."

Uno Persson Växjö berättar när hans far Evert Persson "Mårtens" Axeltorp skulle till kvarnen för att mala: "Först skulle säden skyfflas upp i säckar, då skulle en hålla upp säcken, oftast var det barnen som fick hjälpa till med detta, och far skyfflade upp säden i säcken och säckarna fick bäras på ryggen ut till vagnen.

Far körde med två hästar och när jag själv fick köra till kvarnen, var det med en häst. Före kvarngården är det en mycket brant backe och far förmanade mig att "hålla hårt i tömmarna tills du är vid bäcken", men det var inte alltid jag gjorde så som far sagt, utan lät hästen springa, men på något sätt klarade jag varje gång att komma fram till bryggan.

På kvarngården kunde det vara tre-fyra skjutsar som väntade, när det blev ens tur körde man fram till hissintaget. Där förankrades säckarna väl med en lina, vilken hissades upp till andra våningen. Sedan tömdes sädeskornen i kvarnen, när den sedan gick igenom kvarnen kom den malda säden ner till första våningen där säckarna sattes fast i ett säckställ, då kom säden färdigmalen direkt i säcken.

Ibland fick man vänta tre, fyra dagar innan malningen var färdig, då blev det en ny tur till möllan för att hämta säckarna. Vi lät också mala och finsikta brödsäden (vete och råg) till mjöl som det sedan bakades bröd av, i den stora stenugnen".

Till husen vid vägen upp mot Sibbhult var det vanligt att det hörde några tunnland jord, så att familjerna kunde hålla en ko och gris till hushållet. Man odlade blandsäd som skulle malas till foder åt djuren. För att få säckarna till kvarnen, fick man skicka bud med de "mölleskjutsar" som kom förbi. De kunde vara från Angseröd, Tågaröd, Påarp, Svenstorp eller "Branta-Nisse".

Thomas och Emma överlämnade 1945 kvarnen till sonen Knut. De flyttade till Grips och Knut och hans fru Marta flyttade till kvarnen. Knut drev kvarn, såg och hyvel fram till 1955, då han började med trätoffelfabrik i Hjärsås. Brodern Allan och hans fru Maud flyttade till kvarnen. Med dem kom en ny epok in i den gamla kvarnen, den byggdes om till sko- och trätoffelfabrik. De hade som mest 63 anställda. Nu bor Allan och Maud i en villa strax intill den gamla kvarnen. I byggnaderna är det numera en VVS-firma.

Under 1950 – 60-talen skedde stora förändringar inom lantbruket. Småbruken försvann, gårdarna blev mekaniserade, skördetröskor kom istället för stationära tröskor. Spannmålen förvaras ej längre

på gårdarna utan levereras till Knislinge lagerhus. När man behöver foder till djuren beställer man detta från lagerhuset och en bulkbil kommer och blåser upp det i en silo. Ingen behöver längre skyffla upp säden i säckar och bära dem på ryggen till eller från vagnen.

Men den lilla ån slingrar sig oförändrat genom landskapet och minns den tid när människorna tog vara på den kraft den har.

Det finns en bron över ån vid Håkanssons kvarn Hjärsås och den leder till gångvägen över Hjärtabacken till Axeltorp. Det var till denna bro Sven Persson Hjärtaboda körde med häst och vagn när han skulle till kvarnen för att mala, han bar säckarna på ryggen över bron till kvarnen. Bron användes också av de som skulle till Hjärtabackens dansbana. Det var ungdomarna som kom norrifrån, från Sibbhult och Hylta, de satte sina cyklar vid Ringaregården eller möllan. Sen gick man uppför backarna på en stenig väg till dansbanan. Det var bilväg från Hjärtabacken ner till Axeltorp. Dansbanan lades ner på 1970-talet.

Hjärsås hembygdsförening årsbok 2004

Kvarnar i Hjärsås socken 1671 – 1767

Av Per-Axel Hylta

Uppgifterna i denna artikel bygger på 1671- års jordrevning (skattläggning), Skånska kvarnkommissionens handlingar från 1698 samt Gillbergs beskrivning över Kristianstads län 1767.

I tablån redovisas antalet kvarnar (vattenkvarnar) som finns registrerade under perioden 1671 – 1767. Nedgången mellan 1671 och 1698 har sin naturliga förklaring i de olika krig som drabbade Skåne under denna tid.

I Skånska kvarnkommissionens handlingar från 1698 betecknas kvarnarna som "Skvaltekvarnar belägna uti små bäckar och strömmar", ofta med anmärkningen att de maler endast höst och vår. Inga tull- eller skattekvarnar fanns under perioden inom socknen. För att finna sådana får man gå till Helge å i Broby och Knislinge socknar.

Genom socknen flyter Bivarödsån (Axeltorpsån, Sibbhultsån) och vid denna återfinns de flesta kvarnarna (Angseröd, Axeltorp, Hjärsås, Påarp, Sibbhult, Simmastorp och Svenstorp). Ingen kvarn är längre igång men rester bör finnas kvar. Längs Bivarödsån är det troligen ganska lätt att finna kvarnrester, men var har kvarnarna funnits i Breanäs, Dönaberga, Ebbarp, Hajstad, Haraberga, Holmen, Ingarp, Toarp, Tubbarp och Värestorp?

Om man ger sig ut och letar efter gamla kvarnfall kan man också passa på att notera lämningar efter tjärdalar, hus, jordkällare, vägar, brytestugor, kolmilor, fägator, minnesstenar, stenbrott osv. Prickar man sedan in dessa lämningar på en modern ekonomisk karta av något slag, får man en god bild av gångna tiders samhälle.

	1671	1698	1767	Anm (öde kvarnfall)
Angseröd	1		1	
Axeltorp	4	4	6	
Breanäs			1	
Dönaberga	2			
Ebbarp	1	1	1	Öde 1698
Hajstad	1		1	
Haraberga	1		2	
Hjärsås	2	5	5	Ett öde 1671
Holmen			1	
Ingarp	1	1	1	
Påarp	2	2	2	Ett öde 1671
Sibbhult	1	1	2	
Simmastorp	2		1	Ett öde 1671
Svenstorp	1	1	1	Öde 1671
Toarp	1	1		Öde 1671, 1698
Tubbarp		1		
Värestorp	1		2	
S:a	24	17	27	

Artikeln är publicerad i Sandbybygdens hembygdsförenings årsbok 2024 (utkom den 19/11)

Vattenkvarnar i Södra Sandby

Av Annika Rodman & Bo-Arne Andersson

I ett häfte från "Föreningen Skånska Möllor" från 1995, "Vattenkvarnar i Skåne", får man en bakgrund till historien om vattenkvarnar.

"En stor del av slättbygdens vattenkvarnar låg ofta vid små vattendrag och var så kallade GRÄS-MÖLLOR eller VINTERMÖLLOR. Alltså en liten vattenmølla, som endast malde under vinterhalvåret. Möllaren hade inte rätt att dämna uppvattnet på sommaren. Efter dansk lag skulle "stigbordet" tagas upp den 1 maj och fick ej sättas ner förrän allt höet och säden var inhöstad på arealen. Då fick åkern åter sättas under vatten, så kallade "hålldammar".

Enligt skånsk lag var det tillåtet att mala tiden från Mikkelsafton 24 oktober till pingstdagens kväll. D v s möllaren kunde endast mala halva året och under resten av året "vänta på vatten till sin kvarn". Detta blev en av anledningarna varför man började bygga väderkvarnar. En annan orsak var även att vattnet i de ofta mycket grunda dammarna frös på vintern.

Den verkliga orsaken till att de små vattenkvarnarna fick sluta mala var lantbrukets omdaning efter enskiftet. Förut hade bönderna huvudsakligen odlat havre som föda till korna och korn till bröd. Havre och korn kunde växa i odikade och ganska fuktiga jordar, men genom de omfattande nyodlingarna under första hälften av 1800-talet började bönderna odla mera brödsäd, råg och vete. Framförallt vetet måste ha torrlagda åkrar. Det blev då tvunget att torrlägga åkermarken och "vattenmøllaren" fick inte dämna upp i bäckarna till "hålldammar". Det hände inte så sällan att bönderna som hade sina åkrar vid dessa hålldammar, kallade kvarnägaren inför tinget. Dammarna blev förbjudna – och de små möllorna förföll och revs.

Vattenhjulen ersattes på de flesta möllor i senare tid av vattenturbiner, s k "francisturbiner". Dessa var betydligt effektivare, krävde mindre underhåll och tog dessutom mindre plats än de oftast otympliga vattenhjulen. [...]"

Henry W. Palm var en man som intresserade sig mycket för vattenkvarnar och både skrev och ritade skisser på hur det hade sett ut. Bland annat fanns hans material att se på en utställning på Dalby bibliotek (okänt år). I vårt arkiv hittade jag en del material som kom från honom där han kartlagt fyra kvarnar från vår trakt:

"Södra Sandby Östra, Fågelsångs, Sularps hjulkvarn byggår är okända, troligen är de byggda på sent 1700-tal. Södra Sandby Västra "Skvaltkvarnen" byggd på sent 1600-tal (eller tidigare), troddes vara med i den stora branden 1914, men var (enligt säker källa) riven i den senaste delen av 1800, bevisat av att endast rännorna genom dämnet fanns kvar vid 1900-talets början."

Så här skriver han i en "Översiktsbild av Fågelsångsdalen och dess kvarnar":

"Kvarnarnas historia i Fågelsångsdalen tog slut med en ödesdiger brand 1914, även en stor del av S. Sandby förstördes, men den natursköna dalen finns kvar. En halv mil öster om Lund, där Sandbyvägen korsar bäcken från Glumsjön (som är belägen i norra delen av Kungsmarken) minner omgivningen om tidigt 1000-tal i Lunds historia. Högt däruppe låg Biskopsgården Glumstorp, där järnåldersfejder utkämpades på 1140-talet, nu en av våra vårligaste platser p g a Orchis-släktets sköna blomster. Den lilla bäcken utvidgas nedåt i Sularpsdalen, där den första hjulkvarnen låg, vid Annelunds gård, "Sularpskvarnen", som var i drift

till 1954. Bäckan blir större efter en del dikesutflöden, som i stora bukter visar sitt sommarutseende, medan dalen är nästan helt vattenfylld i snösmältningstid. Dalen är uppbyggd av siluriska skiffrar och fick troligen sitt grundutseende för 10 000 – 11 000 år sedan, då inlandsisen drog sig tillbaka. Dalen är nu en oas för otaliga fågelarter, särskilt under april-maj, då näktergalar i mängder, årligen hälsar soluppgången. Att vandra här sommartid i obanad terräng, bland oräkneliga örter, är verklig njutning. Längre nedåt blir branterna högre, tills ett dämme bildar bro och kvarndamm, det är platsen för S. Sandby västra kvarn, en "skvaltkvarn".

Kvar är endast några stenar och de båda rännorna genom brodämmet, där vägen från vädermöllan fortfarande går upp till Lund-S. Sandbyvägen, intill kvarnplatsen finns ännu rester av en gård. Längre nedströms bildas en ny kvarndamm, där fanns S. Sandby östra kvarn, en hjulkvarn, mycket yngre än den västra kvarnen. Kvarnhuset var sammanbyggt med ett magasin vars övervåning (troligen) var mjölnarens bostad. Detta är en omfångsrik plats, med en nu nedlagd väg från vädermöllan följande ovanpå dämmet, förbi den befintliga kvarngrunden, över dammens överloppsränna, och upp för backen till den förut nämnda Lund-Sandbyvägen.

Kvar finns dammluckerännan, ledande vatten till kvarnhjulet, även stora delar av grunden, samt rännan som ledde bort kvarnvattnet, delvis fint stenlagd, som i en vid sväng mynnar ut i bäcken c:a 50 meter nedströms. Det trekantiga jordområde som inramas av bäcken och kvarnens avloppsränna var förmodligen mjölnarens åker och trädgård.

En välbevarad hjulkvarn finns vid Fågelsång nr 1, i en befintlig kvarnbyggnad, likaså delar av den c:a 120 meter långa kvarnrännan (delvis stensatt och gjuten) från en kvarndamm där rännor och tydliga märken av dammluckor finns kvar.

På utställningsteckningen har jag (efter beskrivning) försökt återge den förutvarande gamla gårdsbebyggelsen, i förhållande till kvarnbyggnaden. Några byggtider har jag ej lyckats forska ut."

Axel Hermansson (f d möllare i Sandby) berättar i en intervju 1975 följande om möllorna i Sandby:

"En gång i tiden så fanns det 4 möllor i Sandby,

2 vindmöllor och 2 vattenmöllor. Den ena vindmöllan låg på väg ut mot Sandby Mosse vid en gård som hette Skalle Mölla – i dag Östra Mölla. De andra möllorna låg vid Fågelsångsdalen, och vindmöllan där finns ju kvar än i dag. Den ena vattenmöllan låg vid Bränneriet och den andra låg bakom vindmöllan nere vid bron.

1914 var det en mycket stor brand i Sandby. Det började nere vid korset och där brände 2 hus ner. Sen flög det till nedre vattenmöllan, där Axel och hans föräldrar bodde. Den brann ner och sen flög det upp på vindmöllan och fick tag i ena vingen, men det fick de släckt. Sen fortsatte det till gården som låg bakom vindmöllan – Harald Larssons – och så gick det till vattenmöllan och allt flög med på samma gång.

Det var i huvudsak vattenmöllan nere vid bränneriet som var i bruk. Vindmöllan malde de aldrig på när det fanns tillgång till vatten. Då gick vattenmöllan bäst och jämnast. Och vatten fanns det på den tiden. Det var oftast så mycket vatten att man knappt kunde bottna i dammen och där badade man.

Det var ungefär 67 m djupt i Mölledammen nere vid Bränneriet som finns kvar än i dag. Och fisk var där. Gäddor på 10 – 12 kg och ål var där så det vimlade om det. Och kräftor och abborrar och allt sån't fanns där också. Men den försvann med tiden. Så i huvudsak var det alltså vattenmöllan som man malde med. Men så kom ju storbranden 1914 och jämnade vattenmöllan med marken. Och då fick man börja mala på väderkvarnen."

Den övre vattenmöllan var så vitt Axel vet aldrig i gång.

Axel och Karin Hermansson, 1980 Bild: Bo-Arne Andersson

Om branden den 8 juni 1914 skrev Lunds dagblad så här den 9 juni:

En ny stor eldsvåda i Södra Sandby

En kringbyggd gård, en vattenkvarn och ett boningshus nedbrunna. Ett dussintal personer husvilla. Södra Sandby som härförleden härjades af elden, därvid ett par hus nedbrunno, hade igår ånyo en olycklig dag. Eld uppstod på e.m. i ett vid landsvägen beläget boningshus och spred sig därefter genom gnistor först till en vattenkvarn – Östra kvarn – och sedan till en kringbyggd gård – Gammelgården. Alla tre byggnaderna brunna ned i grund. Om eldsvådan har Lunds Dagblads till platsen utsände medarbetare inhämtat följande:

Det hus, där elden började, låg på hospitalsjord och arrenderades af en bagareänka Ivarsson. Elden började vid femtiden och huset stod inom kort i ljusan låga, så att endast föga af lösöret räddas. Några minuter därefter upptäcktes det att eld också utbrutit i en vattenkvarn – Östra Kvarn – belägen c:a 400 meter därifrån.

Kvarnen ägdes af lantbrukare Harald Larsson och inrymde äfven bostad för mjölnaren, Herman Magnusson, och hans familj. En del af mjölnarbostadens bohag räddades. Från vattenkvarnen spred sig elden ytterligare till en omkring 300 m därifrån liggande medelstor kringbyggd gård – Gammelgård – likaledes tillhörande lantbrukaren Harald Larsson. Både fru Elna Ivarssons hus, vattenkvarnen och gården nedbrunno på mindre än en timmes tid.

Gårdens invånare lyckades inte rädda mycket af lösöret. Ett skrifbord, däri bl.a. förvarades penningar och värdepapper, blef emllertid utlyft i tid och räddades sålunda undan elden. Hästarna i stallet kommo ut oskadade, men däremot innebrändes sex stycken grisar, hvarjämte en sugga blef så svårt bränd, att hon måste nedslaktas.

Gårdens ägare, Harald Larsson befann sig i Flyinge, när elden utbröt, och när han kom hem var gården en rykande ruinhög. Han bebodde gården jämte sin moder Karna Larsson samt tjänstefolk. Ingen människa kom till skada.

I fru Elna Ivarssons hus bodde förutom fru Ivarsson själf en broder till henne, hvarjämte en urmakare Emil Hansson hade sin affär och bostad där.

Urmakaren fick sitt lager af ur förstört. Han tog mycket hårdt åt sig olyckan och ville in i det sista rädda så mycket som möjligt, så att man måste hindra honom att gå in i det brinnande huset. I vattenkvarnen – Östra Kvarn – förstördes bl.a. en motor, som var oförsäkrad.

En mellan fru Elna Ivarssons hus och vattenkvarnen belägen stallänga antändes, men man lyckades här släcka elden. Längan, som tillhör en slaktare Anders Andersson, är försedd med papptak. Den inrymmer bl.a. mejeri. En holländsk väderkvarn, som innehafves af den brunna gårdens ägare, blef inte antänd. Den har likaså papptak. Nära de härjade husen ligger spritfabriken, som också undgick att antändas.

En liten oanvänd vattenkvarn – Västra Kvarn – som låg alldeles i närheten af gården strök däremot med. Den var i motsats till det öfriga brunna, oförsäkrad.

I detta hus på Allégatan 7 finns ett antal väggmålningar från trakten. Det kan vara en bild från Östra kvarn och med huset i bakgrunden (=spekulation!) Bilder: Bo-Arne Andersson

Fru Elna Ivarssons hus var ett korsvirkeshus, vattenkvarnen var af gråsten och den brunna gården af gråsten och tegelsten. Ett dussintal personer blefvo genom branden husvilla.

Vid släckningsarbetet hade man hjälp af tre större sprutor, nämligen från Södra Sandby, Hardeberga och Flyinge, samt dessutom en del mindre sprutor.

Den brunna gården, som var försedd med halm-tak, utgjordes förutom af boningshus af stall och loge åt väster, loge och vagnshus åt öster samt svinhus åt norr. Byggnaderna voro försäkrade för 10 000 kronor och lösöret för 23 000 kronor.

På översta bilden har en grupp personer utflykt till resterna av kvarnen. På den undre bilden ses "vattenfallet" i dammen där barn ofta ställde sig för att duscha. Bilder: Bo-Arne Andersson

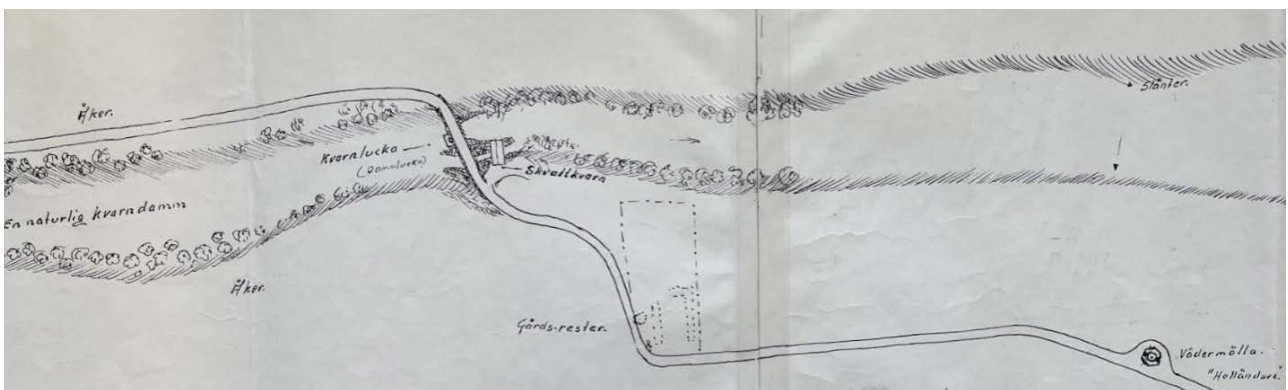
Vattenkvarnen – Östra Kvarn – hvars takbeläggning utgjordes af spån och halm, var försäkrat för 3 000 kronor. Urmakaren Emil Hansson slutligen hade sitt lösöre försäkrat för omkring 4 000 kronor.

I den rådande, mycket starka, orkanlika stormen var det stor fara för att elden skulle vinna ännu större utbredning än hvad den verkligen fick.

Här har Henry Henriksson vågat sig långt ner mot mölledammen Bild: Bo-Arne Andersson

Större delen af samhällets befolkning var i rörelse och många händer hjälpte till på olycksplatserna. Det var emellertid inte mycket att uträtta vid de hus som antändes.

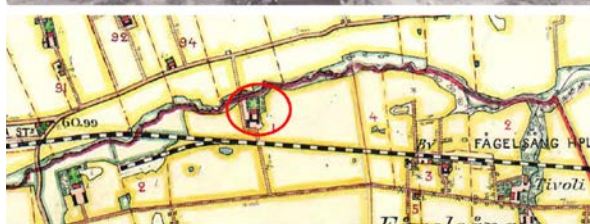
Henry Palms skiss över området runt den västra kvarnen, den nuvarande möllan längst till höger (beskuren bild). Ursprungsbilden är en lång skiss över alla kvarnområden utmed bäcken,

Sularps vattenkvarn

Byggår okänt, troligen sent 1700- eller tidigt 1800-tal.

Nuvarande ägare: Emil Gustavsson, Annelunds gård, Sularp 1:7. Sandby 21
Tidigare ägare: Roland Jönsson

Vattenhjulet var av underfallstyp och är numera borttaget sedan driften avvecklades 1954. 1939 kopplade Rolands far in en elturbin, vilken försåg hela gården med elström. Efter nedläggning såldes denna turbin till ett företag i norra Skåne.

Översta bilden visar Annelunds gård med kvarnhuset i nedre bild: Bo-Arne Andersson. Undre bilden visar var gården/kvarnen låg (Häradsekonomska kartan 1913-15).

Roland har aldrig hört talas om att det varit några kvarnstenar i byggnaden, däremot en kross. Först en stenkross därefter en av järn som fortfarande fungerar men numera är uppflyttad till gården. Eventuellt kan här ha legat en vanlig vattenmølla med kvarnstenar. Byggnaden har även inhytt en smedja där man skodde hästar och utförde andra smidesarbeten. Ässjan drevs då av vattenhjulet.

Fågelsångs vattenmølla

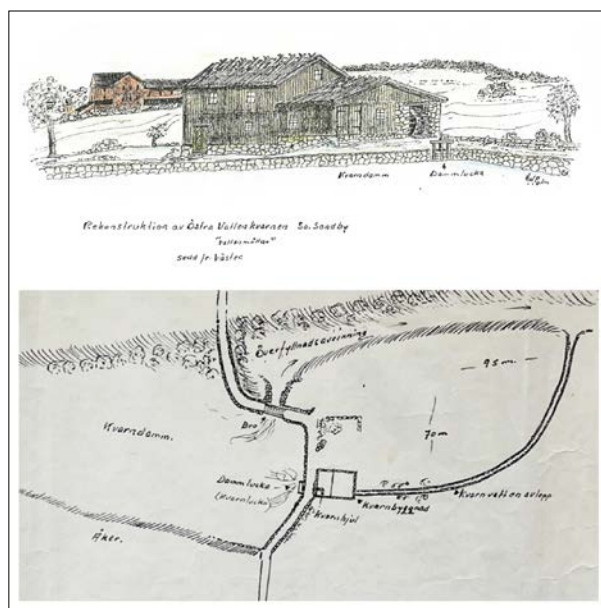
Fågelsångs vattenmølla är belägen på gården Fågelsång 1:3 (idag Fågelsång 1:35) och ligger strax söder om Fågelsångs Tivoli. Själva gården är från början av 1800-talet men man byggde ett nytt bostadshus till gården 1911 samtidigt som man rev det gamla på att det var i så dåligt skick.

Vattenmøllan som ligger där idag byggdes 1899, men antagligen har där funnits en annan tidigare. Åskan slog ner i logen 1928, men den blev återuppbyggd 1929.

I början av 1900-talet ägdes denna gård och kvarn av Per Svensson. Han hade fyra pojkar och två döttrar; pojkaras namn var Jöns (konstnär Thulin), Hans, Åke och Lars (som fick bo i drängkammaren). Döttrarna hette Bengta och Hanna.

När gården såldes flyttade bägge systrarna och Lars till den då nybyggda tegelvillan som ligger strax väster om gården.

1940 såldes fastigheten av syskonen Persson till Albin Nilsson, som inte hade sitt föräldrahem så långt därifrån, uppe på Assarhusgården. Han hade gården fram till 1964 då han sålde den till Herbert Furubacken. Men Albin fick bo kvar där till 1967. Två år senare sålde Furubacken gården till Stig Hansson – nuvarande ägare är Caterina Åhlander och Lars Mattias Engström.

Övre bilden visar Henry Palms skiss över den östra vattenkvarnen, i bakgrunden ses Bränneriet. Undre bilden är en skiss han gjort över området där kvarnen låg (beskuren bild).

Cirka 100 meter söder om denna hjulkvarn var kvarndammen belägen. På 1940-talet hade Svenska Laxöringsföreningen laxodling i denna damm. När laxäggen var klöckta placerades de ut i bl a Håstad och Rövarekulan.

Nytagna bilder som visar kvarnhuset från utsidan och insidan av Bo-Arne Andersson

Det stora vattenhjulets centrumsapp var av järn och snurrade runt i en skåra i ett stenblock. Den enda smörjningen man hade till detta ställe var fettolka (svarta skogssniglar, vilka även användes till att smörja vagnshjul).

Denna kvarn användes inte bara till att mala spannmål. I möllan finns en inskription där man kan läsa att 1899 drog den ett tröskverk.

På översta bilden ses kvarnhuset – och på den undre hur det såg ut inuti. Bilder: Bo-Arne Andersson

Övre bilden visar var gården och kvarnen ligger. Den undre är en nytagen bild som visar hur det ser ut i dag.

Göinge hembygdsförenings årsbok 2020

Kvarnar i Linebäck i Göinge kommun från källa till utlopp i Helgeå

Av Sven Jensén

Inledning

Linebäck startar i trakten av Glimåkra (Snarrarp; punkt A på kartan bild 4) och rinner ut i Helgeå vid Nymölla gård på gränsen mellan Emmislövs och Knislinge socknar (punkt N på kartan bild 4). Bäckens är ca 15 km lång och rinner i huvudsak genom en blandning av löv- och barrskog, utom de sista tre kilometrarna, som är mer eller mindre

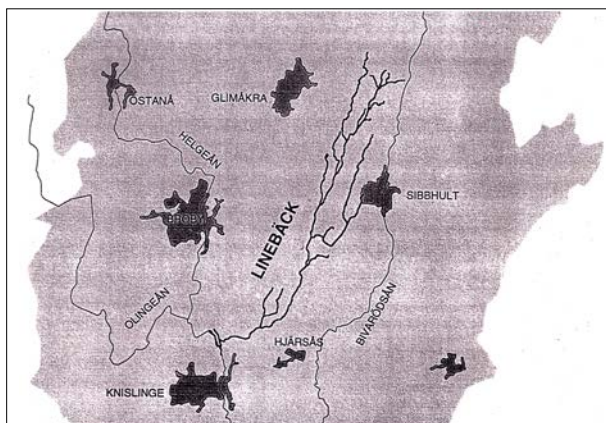

Bild 1. Viktiga vattendrag i Östra Göinge. Linebäck startar öster om Glimåkra och rinner ut i Helgeå mellan Emmislövs och Knislinge socknar.

intensiv betes- och jordbruksmark. Vattenflödet i bäcken varierar under året och mellan olika år. Vissa år är det en forsande bäck under det att andra år är bäcken svagt rinnande eller uttorkad under delar av året och då speciellt under sommaren. En större damm finns anlagd i bäckfåran i trakten av Lillaskog i den övre delen av våtmarksområdet Kyrkängen, som omger bäcken. Dammen anlades i början av 2000-talet. Se bild 9.

Linebäck klassas av Länsstyrelsen som ett vattendrag med dålig ekologisk status, vilket kan hänga ihop med avsaknaden av fisk och fiskföda i bäcken. Kemisk status ingår också i den ekologiska klassningen. Inte heller här får Linebäck tillfredsställande värden i Länsstyrelsens bedömningar. (Internetadress nummer 4 i referenslistan).

Människors användning av Linebäck och dess omgivning

Linebäckens fallhöjd från Snarrarp till Helgeå är 75–80 meter (drygt 100 meter över havet i Snarrarp till ca 26 meter i Helgeå). Under de sista 2,5 kilometrarna är fallhöjden mycket liten eller ca 2 meter.

Linebäck har haft stor betydelse för människor i bygden på olika sätt. Således har det funnits minst 17 kvarnar, som bl.a. har malt säd, och på några mader (våtmarker) intill bäcken har man tagit starrhö (maa-hö) till ungdjuren. Detta skedde så sent som under andra världskriget. Mer om detta senare i artikeln.

Det är intressant att notera, att alla utom fyra av kvarnarna har funnits utmed en sträcka av 5 – 6 km, dvs ca 1/3 av bäckens totala längd. Det är inte unikt, att det har funnits så många kvarnar utmed en relativt kort sträcka av Linebäck. Harald Nilsson (1938) uppger att han har noterat platser, där det fanns 10 kvarnar inom synhåll för varandra. Johnsson (1920 sid. 32 – 34) anger skvaltor var 100:e meter. Det handlade bara om att det fanns tillräcklig fallhöjd i Linebäck. Ibland kunde t.o.m. två kvarnar rymmas i samma kvarnhus åtskilda med en innervägg.

I mera blygsam omfattning kan kräftfiske och vanligt fiske ha spelat en viss roll, vilket berättas av Folke Vikström, som under sin uppväxt bodde nära Linebäck. Förekomsten av kräftor har författaren själv konstaterat på 1960-talet i Linebäck på Kyrkängen.

Vi kan också anta, att man på vissa ställen hade s.k. tvättställen för de enskilda hushållen.

Kvarntyper i vattendrag

Vatten och vind har under tusentals år utgjort kraftkällor för människor. Man byggde vatten- och vindmøllor och nyttjade vind och vatten i naturen efter bästa förmåga. Här berörs endast vattenkvarnar: skvaltor och hjulkvarnar.

Skvaltkvarnar

Det fanns således två huvudtyper av vattenkvarnar, skvaltkvarnar och hjulkvarnar. Vattenkvarnar fanns i huvudsak fram till början av 1900-talet och de har haft en flerhundraårig tradition i Sverige. (Internet nummer 2 och 3 i referenslistan). Den äldsta kända skvaltkvarnen i vårt land är från år 1185. Skvaltkvarnar var de vanligaste i de mindre vattendragen. De fanns ganska allmänt utmed bäckar under 1700- och 1800-talen.

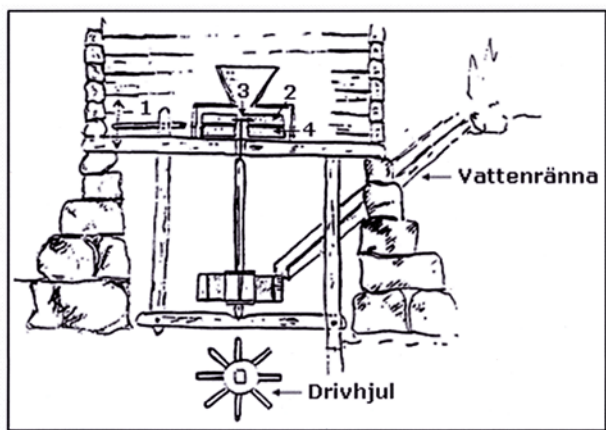

Bild 2

Funktionsskiss över skvaltkvarn eller skvalta.

Förklaringar till funktionsskiss:

1 Lätteverk. Med detta kunde löparen (2) lättas.

2 Löpare, den övre roterande stenen.

3 Segle, drev löparen.

4 Liggare, den undre, fasta stenen.

Teckningen är hämtad från

<http://www.komstadkvarn.se/old/kvarnar.html>

Skvalta i Broby hembygdspark.

Ett talesätt sa, att kunde man fylla en stövel med vatten på en kort tid, så kunde man driva en skvaltkvarn. I Hjärsås socken fanns 1671 hela 24 skvaltkvarnar och 1767 fanns det 27 stycken (Hylta 2004). Någon av dessa kan i ett senare skede ha ersatts med en hjulkvarn, då dessa blev vanligare under 1800-talet. Denna kvarntyp hade för övrigt olika namn skvalta ("det skvaltade och stänkte till ingen världs nytta") eller skralta (enl. Johnsson 1920 sid. 33). Andra benämningar: husbehovskvarn (ofta hade varje gård en egen skvalta), fotkvarn, enfota, enfotakvarn, klubbkvarn, bäckakvarn (kunde användas i små vattendrag), grekisk kvarn. Oftast var skvaltans kopplad till den enskilda gården eller till några få små gårdar inom ett begränsat område. Skvaltkvarnarna var i regel obeskattade liksom sågkvarnarna. (Gustafsson 1980). Bild 2 visar en skvalta med sin horisontella turbin (trähjul med trävingar).

Skvaltkvarnar hade mycket låg verkningsgrad (ca 15 %) och hade ett horisontellt vattenhjul ("turbin"). De användes av bönder och vanligt folk sedan medeltiden i Sverige och Skåne.

Hjulkvarnar

Hjulkvarnar, som också kallades romerska kvarnar (Internet nr 2 och 3 i referenslistan), fanns i tre olika varianter, nämligen överfalls-, bröstfalls- och underfallskvarnar. De hade ett vertikalt vattenhjul med varierande diameter.

a) Överfallshjul = vattnet träffar hjulet högt upp

b) Bröstfallshjul = vattnet går in i höjd med axeln passar olika vattennivåer och ger ganska hög verkningsgrad 30-60 %)

c) Underfallshjul = mycket vatten på lågt djup träffar hjulet nedtill. Låg verkningsgrad, den kunde i det avseendet jämföras med en skvaltkvarn. (Ek 1980).

Hjulkvarnarna fick en allt större betydelse under 1800-talet (Ek 1980).

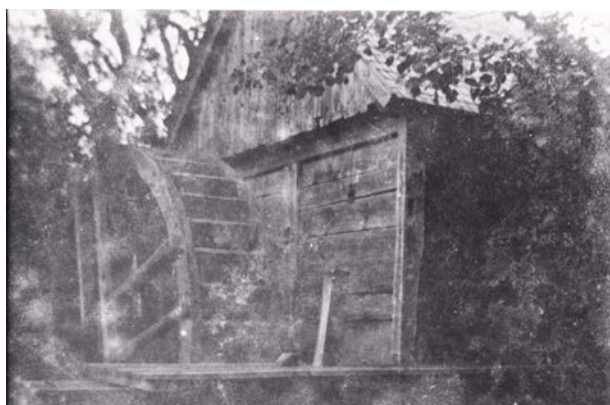

Bild 3. Hjulquvarn i Kilingeån i Friggatofa (t.v.). Den flyttades till Broby hembygdspark och försågs med inredning från en hjulquvarn i Myren utanför Vårestorp. (Berggren 1995). Bilderna är från Göinge hembygdsföreningens arkiv.

Kvarnbyggare och utrivning av dammar

På kyrkogården i Emmislöv finns det en gravsten, där en person har titeln kvarnbyggare. Han hette Nils Persson (1822–1894) och hans hustru Pernilla Persson (1823–1906). De bodde i Svinaberga i Emmislövs socken. Det skulle vara intressant att veta om han har byggt någon eller några av Linebäckens kvarnar. Han kan ju också ha byggt andra större kvarnar i t.ex. Helgeå.

Det hände att kvarndammar revs ut. Anledningen var ofta relaterad till den jordhunger som resulterade i att all mark man skulle kunna odla togs till vara. Det medförde att vattenavledning från olika dammkonstruktioner och våtmarker var synnerligen angelägna.

Det kunde bli dyrt att lösa ut en kvarn, vilket visade sig vid rivningen av Mölleröds kvarn, när man ville sänka vattennivån i Finjasjön i Hässleholms kommun. (Lantmäteriet. Finjasjön 1855 Akt 11-FIN-67). Men man ansåg att de pengarna mer än väl kunde motiveras med markvinster.

En liknande situation inträffade i Olingeån när man skulle sänka Tydingesjön i östra Göinge kommun 1867. Även här fick man lösa in den befintliga kvarnen. För mindre kvarnar, såsom skvaltkvarnar, var detta naturligtvis inte aktuellt. Kvarnen i Påarp (Hylta) löstes in med 700 kronor 1881, vilket var en stor summa pengar på den tiden. (Hylta i backspegeln)

Viktiga miljöer och byggnader utmed Linebäck

Vi vet således att minst 17 kvarnar har funnits utmed Linebäck, vilket stöds av noteringar av Erik Norling (1979) och av Hans Persson i Säflicka, som berättat om detta under sina torpvandringar i bygden. Huvuddelen av dessa har varit skvaltkvarnar och endast en kvarn har med säkerhet varit en hjulquvarn. Hjulquvarnen i Broestorp drev bl.a. en maskin som producerade takstickor; det krävdes nämligen åtskilliga hästkrafter för att driva en sådan och det kunde endast en hjulquvarn producera.

Mader (fuktmarker) utmed bäcken har också spelat en viss roll, speciellt i Broestorp och på Kyrkängen, Lillaskog 2:1. Man har med stor sannolikhet också ägnat sig åt slätter och mindre odlingar på andra och mera begränsade avsnitt utmed bäcken.

En resa utmed Linebäck från källa till utflöde

Linebäck har följts från källorna öster om Glimåkra ner till bäckens utflöde i Helgeå på gränsen mellan Emmislövs och Knislinge socknar. Färden har indelats i sträckor där landskapskaraktären har varit indelningsgrundande.

Flera kvarnar har alltså funnits utmed Linebäck. Alla utom en var skvaltor och vattenföringen har helt enkelt varit för begränsad och fallhöjden för liten för att hysa hjulquvarnar. När kvarnarna försvann

är inte känt i detalj, men de flesta var med stor säkerhet borta i början av 1900-talet. Man vet dessutom, att de flesta bara använde kvarnarna höst och vår. Kvarnarna i texten har numrerats enligt Norling (1979) med angivande av bytillhörighet och om möjligt med gårdstillhörighet.

Kvarnar och miljöer längs Linebäck

Kvarnar och intressanta miljöer har studerats längs Linebäck 15 km långa sträckning. Bäckens har delats in i 4 delsträckor (mera detaljerat i originalartikeln), vilka visas som kartbilder. I några fall, där speciellt intressanta miljöer har noterats finns också en mera detaljerad karta inlagd.

De fyra delsträckorna är:

- 1 Snarrarp (Glimåkra) till vägen mellan Broby och Sibbhult
- 2 Vägen Broby – Sibbhult till bron i byn Broestorp
- 3 Bron i byn Broestorp till bron Emmislöv – Haraberga
- 4 Bron Emmislöv – Haraberga till Linebäck utflöde i Helgeå

Delsträcka 1

Från A (Snarrarp) till B (vägen mellan Broby och Sibbhult).

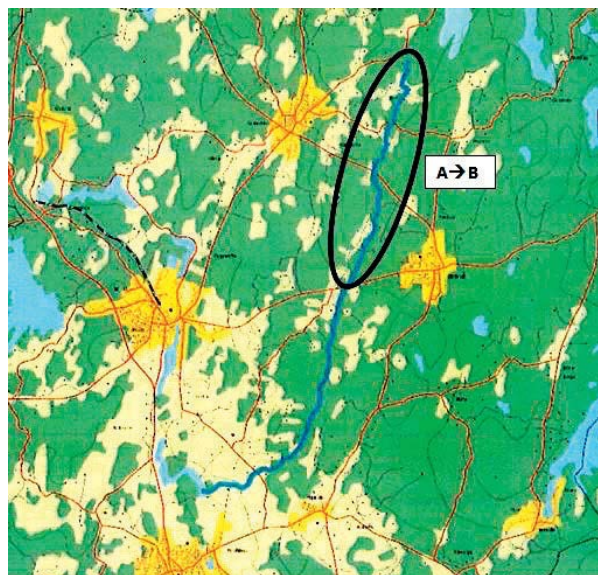

Bild 4. Karta över sträcka 1 från A (Snarrarp) till B (vägen mellan Sibbhult och Broby). Längs denna sträcka har det bara funnits en enda kvarn.

I sitt övre flöde är bäcken en liten brunfärgad rännil, då vattentillförseln delvis kommer från myrmarker med humusberikat vatten. Linebäck ökar ganska snabbt i bredd och vattenföring och när den passerar vägen mellan Sibbhult

och Glimåkra är bredden större och vattenföringen snabbare. Nära Orrarp mellan Sibbhult och Feleberga är det nästan en forsande bäck. Vid Orrarp låg för övrigt det första uppströms liggande kvarnstället och där man fortfarande kan ana var kvarnen har legat.

Den kvarnen har med största sannolikhet använts av Orrarpsgården och kanske någon mindre gård i närheten.

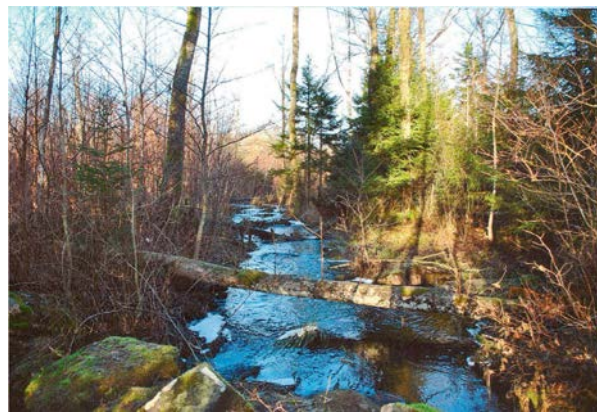

Bild 5. Linebäck vid Orrarp nära den plats, där det en gång låg en kvarn. Kvarnen (den enda inom byn) har markerats som nummer 4 inom Orrarps by. (Norling 1979).

Delsträcka 2

Från B (vägen Broby och Sibbhult) till D (bron i Broestorp)

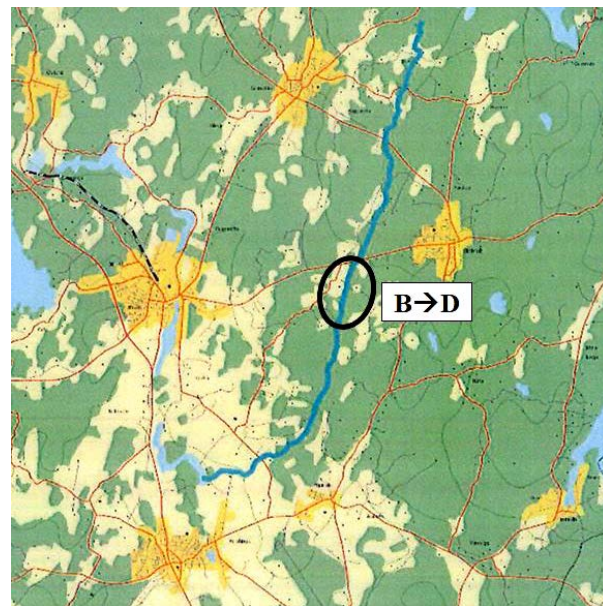

Bild 6. Karta över delsträcka 2 från B (vägen mellan Sibbhult och Broby) och D (bron i Broestorp) längs Linebäck. Hela sträckan har haft 2 kvarnar.

Bild 7. Mad (vadmark) i Broestorp. Bilden t.v. är tagen 1963. Samma plats och samma kameravinkel 2015 t.h. Igenväxningen har gått fort. I trädskiktet dominerar klubbälven och i buskskiktet pors. Linebäck rinner igenom maden, som samtidigt utgjorde en reservoar för den nedströms liggande kvarnen..

Bäcken rinner nu fram i ett område med en blandning av löv- och barrskog. En del av bäcken har rätats och de uppgrävda massorna gör att kanterna är något upphöjda. Strax söder om vägen Sibbhult–Broby låg Norregårds kvarn med nummer 7 i byn Feleberga. (Norling 1979).

Ytterligare några hundra meter nedströms låg Söndregårds kvarn och den har nummer 6 i byn Feleberga. (Norling 1979).

När vi närmar oss bron på vägen mellan Säflacka skola till Tågaröd uppträder en mad (Bild 7), vilken slogs med slättermaskin på 1940-talet. Man tog då till vara s.k. "maa-hö", vilket är lika med starrhö. Maden har vuxit igen och är idag en alsumpskog, där Linebäck speciellt på våren slingrar sig fram (meandrar).

Delsträcka 3

Från nordligaste delen av sträcka 3

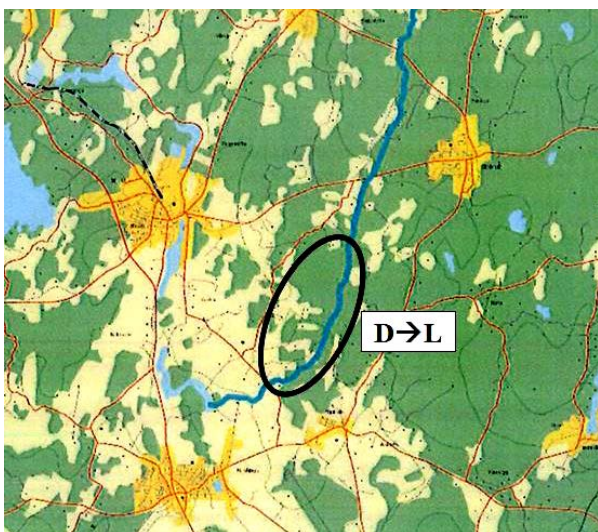

Bild 8. Kartan omfattar avsnitten D-L längs Linebäck. Det är utmed denna sträcka som huvuddelen av kvarnarna har funnits

Omedelbart nedströms bäcken från bron på vägen mellan Säflacka skola och Tågaröd kommer ett spännande parti av bäcken med en mycket intressant kulturhistoria. Alldeles intill bron ser man den s.k. Kvarndammen, vilken var mer eller mindre igenvuxen fram till en bit in på 2000-talet. Se bild 10. Den försörjde ett stickhyvleri och en kvarn (nummer 2 i Broestorps by) med vatten. Här maldes säd fram till 1910 och hyvlades spån fram till 1920-talet. Vi vet att det rörde sig om en hjulkvarn – den enda säkra i hela Linebäck. Hyvleriet, som revs i slutet av 1940-talet, har fotograferats av Hans Persson, född 1931, tidigt 1940-tal. Se bild 11.

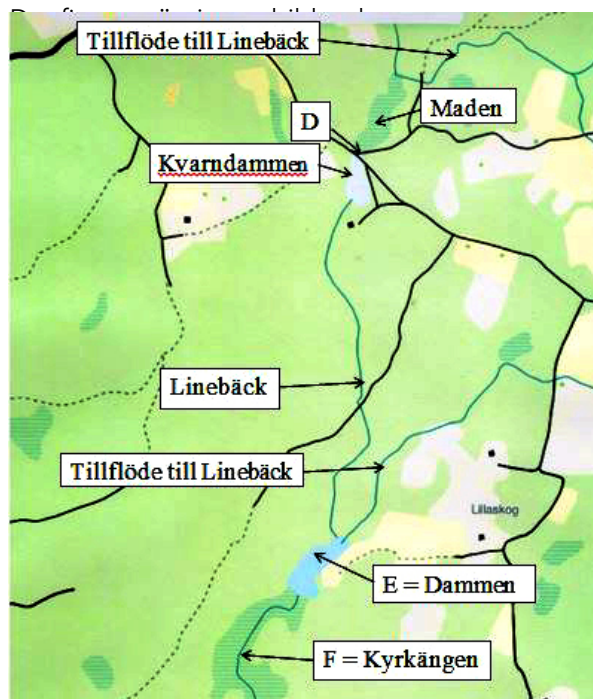

Bild 9. Detaljkarta till norra delen av selsträcka 3 (avsnitten D till F av Linebäck. Maden är den sankmark som visas på bild 7 och Kvarndammen är den som visas på bilderna 10 och 11.

Bild 10. Kvarndammen vid lågvatten efter upprensningen på 2000-talet. Före rensningen var den nästan helt igenvuxen.

Hjulkvarnen i Broestorp fanns med på Generalstabskartorna 1862, 1893 och 1935 men saknas på General-stabskartan 1944. Det var också en annan kvarn involverad i denna del av Linebäck (nummer 3 vid Jössafall i Broestorps by). (Norling 1979)

Det finns också andra händelser i detta bäckparti värda att nämnas. På 1920-talet blev produktionen av elström allt viktigare och Otto Niklasson i Broestorp planerade att bygga ett elkraftverk i Linebäck vid "Jössafall". Linebäcks strandkanter stensattes för att på det sättet ge vattnet den kanaliserade kraft det behövde för att producera den jämna och fina elströmmen som så väl behövdes.

Elproduktionen i Linebäck blev dock aldrig av. År 1925 kom elströmmen till Broestorp via en elförening, vilket skrinlade planerna i Linebäck. Det var för övrigt samma år som en elektrisk andelsförening bildades i Emmislöv (se Jensén 2018).

Ett liknande fall finner man i Hjärsås då en kvarnfallsägare, Per Trulsson i Tykatorp vid Axeltorpsån, erbjöd elektrisk ström till ett lägre pris än Sydsvenska kraftbolaget kunde erbjuda. Det senare vann dock den kampen och Per Trulsson fullföljde aldrig byggnationen av kraftverket. (Håkansson 1978).

Bild 11. Kvarndammen på 1940-talet. I bakgrunden takstickefabriken. Fabriken revs i slutet av 1940-talet. Broestorpskvarnen låg till höger efter dammen. Lite längre nedströms låg Jössafalls-kvarn (nummer 3 i Broestorps by). (Norling 1979). Foto: Hans Persson tidigt 1940-tal

Bild 12. Konstnären Ragnar Nilssons målning av Broestorps kvarn. Den har vissa likheter med hjulkvarnen i Broby hembygdspark. Foto av målning: Bo Pehrsson.

Bild 13. Vackertstensatt kant intill "Kvarnvången" i Broestorp. Meningen var, att den skulle ge vattnet en rejäl fart och driva ett elproducerande kraftverk. Den byggdes upp av Edvin Martinsson och hans far Matti. Den eleganta stensättningen kom aldrig till någon riktig nytta eftersom en elförening började leverera elström från Sibbhult 1925.

Intill Linebäck vid stickhyvleriet låg Kvarnvången. Den är idag bebyggd av Otto Niklassons barnbarnsbarn Johan Niklasson och hans hustru Liselott och deras barn (Se Jensén 2009).

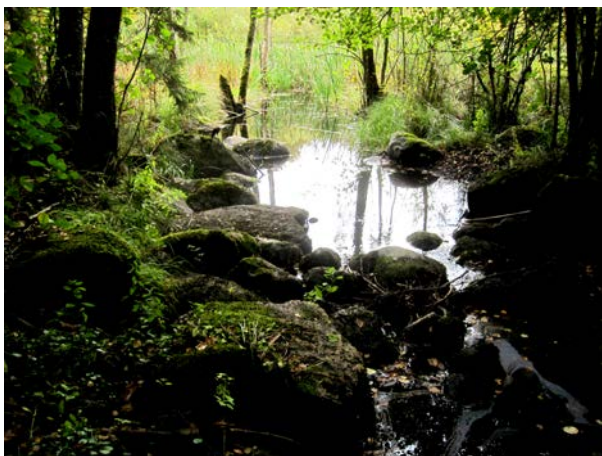

Bild 14. Linebäckens inflöde i dammen i Lillaskog.

I Göinge, Knislinge och Hjårsås hembygdsföreningars årsbok 2019 berättar Torsten Niklasson om "Nödlandaren", där några från besättningen i ett engelskt bombplan hoppade ut med fallskärm den 30 augusti 1944 och landade i kanten av Kvarnvången i en gran alldeles intill Linebäck. Minnet av detta har Torsten bl.a. uppmärksammat genom en utställning intill bäcken. Som bord vid krigsminnesplatsen används ett av kvarnhjulen från kvarnen vid "Jössafall". Torsten har bärgat kvarnhjulet ur Linebäck.

Efter denna händelserika del av Linebäck flyter den ganska lugnt fram till inflödet i Dammen i Lillaskog.

Dammen i Lillaskog (E på bild 9)

Linebäck rinner genom en stor damm som grävdes i början av 2000-talet. Dammen översvämmar en tidigare fuktmark med lövskog och äng.

Dammen håller en stor mängd vatten, som annars kunde skapa ett mera kontinuerligt vattenflöde i Linebäck. Vattennivån regleras genom en munk. Från munken avgår vatten via ett rör till Kyrkängen nedströms. Vid anläggningen av dammen skrev Länsstyrelsen speciellt, att man skulle vara aktsam om resterna av den gamla kvarnen, vilket är lika med kvarnen i Lillaskog (nr 5 i Lillaskogs by. Norling 1979).

Bild 15. Dammen som godkändes av Länsstyrelsen 2005. Lillaskogs kvarn låg strax söder om dammen. I stället för en vackert slingrande bäck med intressanta fuktmarker intill bäckfåran har man fått en stor vattenspegel.

I det parti av bäcken som ligger strax söder om Kyrkängen hittar man resterna efter ett kvarnställe (nr 29 i Emmislövs by), där invallningarna för att samla vatten till kvarnen syns tydligt i terrängen.

Skogsvägar korsar Linebäck på flera ställen och oftast har man lagt rejält tilltagna cementrör för att även klara stora vattenflöden.

Här rinner bäcken i ett bitvis tämligen högt tempo i blandskog med en hel del gran men också björken är vanlig. Två kvarnar kan enligt Norling (1979) anas vid några stora stenblock.

Nedanförs finns en djuphåla och där ökar bäckens lutning och här får vattnet bättre fart på sin väg ner mot Emmislövs slättbygd.

Bild 16. Precis på gränsen till Emmislöv 8:3 har funnits ett kvarnställe, vilket med stor sannolikhet har försörjt gården Höjden (Emmislöv 8:3) med malda produkter. Kvarnställe 30 i Emmislövs by.

Bäcken lugnar ner sig igen men snart möter vi ett nytt kvarnställe.

Detta är en kort sträcka på endast ett par hundra meter, men ack så spännande bäckfåra. Här har ett kvarnställe legat (nr 31 i Emmislövs by). Man ser tydligt de gamla invallningarna och den smala fåra som skapades för att koncentrera vattenströmmen och därmed få bästa möjliga effekt på det horisontella vattenhålet i skvaltkvarnen.

Bild 17. Linebäck strax uppströms ett nytt kvarnställe – nr 31 i Emmislövs by (Norling 1979).

Vi fortsätter ytterligare nedströms och befinner oss inom Emmislövs by i höjd med Emmislöv 14:6. Här finner man flera spännande platser. Bl.a. har här legat en skvaltkvarn (nummer 32 i Emmislöv). Man kan t.o.m. skönja den körväg, som har använts för att transportera den omalda och senare malda spannmålen. Se bild 21.

I den södra delen av delsträcka 3 har det funnits flera kvarnar. Vi är nu i höjd med Alaskagården (Emmislöv 12:2) och Emmislöv 14:10).

Bild 18. Platsen för kvarnställe 31 i Emmislövs by.

Denna del av Linebäck har haft inte mindre än sex kvarnar. De två första, nummer 33 och 53 i Emmislövs by (Norling 1979), låg uppströms bakom Vikströms (Emmislöv 14:10). Tillsammans med Folke Vikström och Torsten Niklasson har jag besökt platsen för kvarnen och är Erik Norling mycket tacksam att han hade markerat kvarnstället. Det var inte lätt att identifiera. Folke Vikström (född 1936) berättade förresten, att han brukade

Bild 19. Hembygdsforskaren Erik Norling (t.v.) i samspråk med lantbrukaren Yngve Bengtsson (t.h.) om gamla kvarnplatser utmed Linebäck öster om Yngves gård (Emmislöv 14:6). Foto: Göinge hembygdsförening.

fiska kräftor här i sin barndom. Den sista kräftan såg han här 1961. Folke hade också varit med om att snärja gäddor på denna bäcksträcka.

Nedströms hittar vi ytterligare fyra kvarnställen. Det visade sig vara tämligen enkelt under Eriks Thuressons sakkunniga ledning att urskilja omlöpen och invallningarna till de fyra kvarnställena. Ett kvarnställe ägdes av Emmislövs boställe (nummer 34 i Emmislövs by), ett av Emmislövs by (nr 35 i Emmislövs by) och två av

Bild 20. Kanske såg kvarnhuset i Linebäck ut så här en gång i tiden. Notera, att skvaltän oftast gränslade bäcken så att det horisontella kvarnhjulet kunde snurra effektivt. Bilden är tagen av Leif-Åke Lannetoft

Haraberga (Vanås) (nummer 36 och 37 i Emmislövs by). De båda fallen som ägdes av Haraberga är med största sannolikhet de samma som

Bild 21. Än idag kan man ana var häst och vagn körde ner till kvarnen med säden för malning. Denna nerfart finner man till kvarn nummer 32 i Emmislövs by.

nämns i Hylta (2004). Han uppger att Haraberga hade en kvarn 1671 och två 1767. Efter de fyra kvarnställena öster om Alaskagården (Emmislöv 12:2) fanns en gång ytterligare kvarnar nära Linebäckens utflöde i Helgeå. Tack vare äldre kunskaper om kvarnarna utmed Linebäck har det varit möjligt beskriva dem här och Erik Norlings och Hans Perssons angivelser har tillsammans med andra ortsborskunskaper och minnen varit till ovärderlig hjälp i sökandet efter dessa en gång så viktiga platser. Delar av den här omtalade bäcksträckan har till skillnad från tidigare partier haft och har fortfarande betesmark på båda sidor om bäcken.

Bild 22. Ett av kvarnställena vid Alaskagården.

Delsträcka 4.

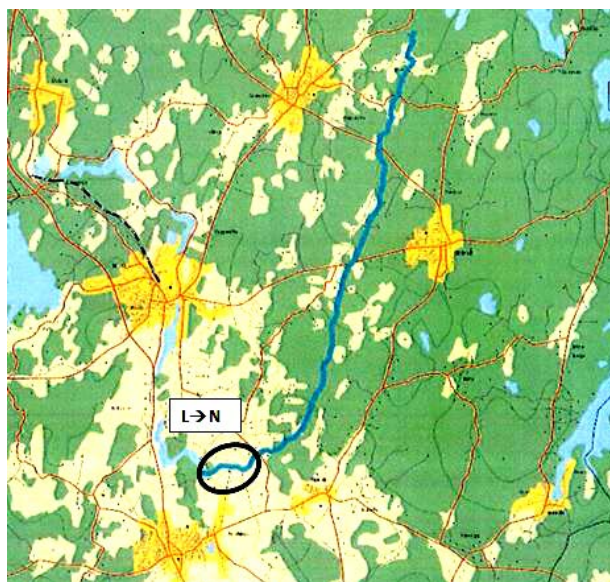

Bild 23 A och B. Kartor över delsträcka 2 från L (bron på vägen Emmislöv till Haraberga) till N (Linebäckens utflöde i Helgeå). Vid M passerar bäcken en golfbana.

Bild 24. Klibbalridå utmed en lugnt rinnande Linebäck vid Martedal. Åkermarken skymtar i bakgrunden.

Här löper bäcken med åkermark på båda sidor. En smal klibbalridå löper ut- med bäcken som här flyter mycket lugnt och det märks att man befinner sig i slutet av bäckens sträckning. Faktum är, att nivån i meter över havet från gården Martedal till Linebäck utflöde, en sträcka på 2 km endast avtar med ca 1 meter. Vid bron (L) är höjden över havet 27 meter över havet och vid dagens utflöde är nivån 26 meter. Dock har nivåskillnaden på slutet av Linebäck ner till Helgeå varit större, dvs innan Helgeå dämades upp vid byggnationen av Emsfors vattenkraftstation år 1952.

De sista 200 metrarna innan Linebäck förenas med Helgeå, rinner den fram genom ett al- och lövslylandskap.

Efter en stund kommer man fram till en bro över Linebäck. Mellan bron och Helgeå är Linebäck bredare, och i den sista delen före utloppet blandas bäckens och åns vattenmassor. En gång i tiden måste det ha sett annorlunda ut, då dammen uppströms Emsfors kraftstation inte fanns. Då måste det ha varit en viss fallhöjd mer mot Helgeå och mycket riktigt anger Erik Norling (1979) tre eller fyra kvarnfall på den här sträckan.

Bild 25. Linebäck möter Helgeå. Klibbal kantar stranden.

Den 15 km långa resan är slut

Så är den 15 km långa resan längs Linebäck över. Det är en resa med många natur-och kulturhistoriskt intressanta platser. Man kan inte låta bli att drömma sig tillbaka till en tid då kvarnarna stod tätt i bäcken, starrvassen slogs med lie och senare medv slättermaskin, och att träffa några av de människor som då bodde vid eller livnärde sig av bäcken. Miljöerna och människorna borta, men vi ser fortfarande spåren av deras verksamheter.

Presentationen av Linebäck finns i en mera detaljerad version i originalartikeln i Göinge hembygdsförenings årsbok 2020. Där hittar man fler detaljkartor och fler bilder från bäcken.

Referenser

G = Göinge. K = Knislinge och HJ = Hjärsås

Anonym 1980. Vattensågen i Söndre Össjö. – I: Skånes hembygdsförbunds årsbok 1980: 157-164

Berggren Uno 1995. Byggnaderna i Broby hembygdspark.- G hembygdsförenings årsbok 1995: 13-24

Ek Sven B. 1980. Bonden, makten och möllan. – I: Skånes hembygdsförbunds årsbok 1980: 7-35.

Generalstabskartorna 1862, 1895, 1935 och 1944

Gustafsson Hjalmar 1980. Skvaltkvarnen i Sillaröd. – I: Skånes hembygdsförbunds årsbok 1980: 36-39.

Hylta Per-Axel 2004. Kvarnar i Hjärsås socken 1671-1767. – Hjärsås hembygdsförenings årsbok 2004: 14-15

Håkansson Julius 1978. När ljuset kom till byn.- Hjärsås sockens hembygdsbok del 1: 31-33

Jensén Sven 2009. Nybyggaranda i Broestorp, Emmislövs socken. – Göinge hembygdsförenings årsbok 2009: 84-91.

Jensén Sven 2017. Emmislövsortens elektriska andelsförening. – Göinge och Knislinge hembygdsförenings årsbok 2017: 27-53

Jensén Sven 2019. Morfars moped på 1950- och 1960-talen. – Göinge, Hjärsås och Knislinge hembygdsförenings årsbok 2019: 54-56.

Jensén Sven 2020. Linebäck (Östra Göinge kommun) från källa till utlopp i Helgeå. – I Göinge-, Hjärsås- och Knislinge hembygdsförenings årsbok 2020 årgång 99: 137-170.

Johnsson Pehr 1920. Allmogeliv i Göinge. Kulturbilder från början och mitten av 1800-talet.- Trelleborg 1920 Tryckeri AB Allehanda

Lantmäterimyndighetens arkiv 1833. Laga skifte ägoutbyte. AKT 11-EMM-29

Lantmäterimyndighetens arkiv 1847-1855. Finjasjön Akt 11-FIN-6

Niklasson Torsten 2019. En bäck genom Östra Göinge – En film om Linebäck.

Niklasson Torsten 2019. Nödlandaren. – G; HJ och K hembygdsförenings års- bok 2019: 107-115. Nilsson Harald 1938. Om skvaltkvarnar. – I: Kulturens årsbok 1938: 219-243.

Norling Erik 1979. Torpinventering 1979. – Göinge hembygdsförenings årsbok 1979: 63-116

Paulsson Lars (redaktör), Gert Ekström & Carl-Göran Nilson 1996. Muskel- kraft, vattenkraft och vindkraft. - Tekniska Museet ISBN 917616058-0

Persson Hans 1992. Broestorps Gamlagård och Broestorpagubben,- Göinge hembygdsförenings årsbok 1992: 84-103

Studiecirkeln Hylta i backspegeln. Stencil

Svensson Ulla 2004. Hjärsås kvarn. – Hjärsås hembygdsförening årsbok 2004: 20-24

Internetadresser:

1.Demografisk Databas Södra Sverige. <http://www.ddss.nu/databases> 2020-02-01

2.<https://sv.wikipedia.org/wiki/Skvaltkvarn> 2020-01-29

3.<https://sv.wikipedia.org/wiki/Vattenkvarn> 2020-01-29

4.<https://viss.lansstyrelsen.se/Waters.aspx?waterMSCD=WA17091256> 2020-01-29

Onsjöbygden 2017 – 2019

Mölleriket vid Rönneå - Bålamöllan och Sågmöllan

Av Georg Welin Foto: Nils Pettersson 2024

Den vackra tegelväggen från 1860-talet vetter ut mot vägen.

Några aktuella noteringar

På sitt femmilalopp från Ringsjön till Skälderviken flyter Rönneå mestadels brett, lugnt och slingrande. Ett första undantag är en sträcka vid Stockamöllan, där strömmen forsar fram genom en gammal sättning i själva beggrunden. Den kraft som därmed uppstår, skulle våra anmödrar och förfäder genom flera århundraden komma att dra nytta av. Man dämde upp fårorna och ledde vanligen in strömmarna i hus med präktiga, skovelförsedda vattenhjul. Så tillkom Bromöllan, Bålamöllan, Sågmöllan, Rönnemölla (beskrivs av Bengt-Åke Andersson i en annan artikel i den här digitala boken) och Stockamöllan. Av en intresserad redaktör döptes hela samlingen till "Mölleriket".

Här följer några noteringar om Bålamöllan och Sågmöllan, med sikte på deras historia och det kärva dagsläget för kulturminnesvården. De ligger i Eslövs respektive Höörs kommuner, här med själva ån som gräns.

Bålamöllan

Sedan väg 13 från Höörshället gått över Hasslebro, svänger den strax av i rät vinkel mot Röstångahället. Först löper den några hundra meter parallellt med ån. På andra sidan vattnet låg här tidigare Bromöllan. Genom en kanalgrävning från Ringsjön på 1880-talet miste man fallet och anläggningen revs. Till vänster om vägen framträder nu den vita huvudbyggnaden till gamla herrgården Gustavslund. Den lydde på sin tid un-

der Rönneholm, men avstyckades redan 1828 av husets dotter, Hedvig Charlotta Coyet. Till höger om vägen ser man den långsträckta fasaden till egendomens anläggning Bålamöllan och på andra sidan ån skimtar den tillhörande sågen.

Möllan ingår som del i en mycket lång byggnad. Till vänster finner man stallet, i mitten möllarebostaden och till höger själva vattenkvarnen.

Bålamöllans yngsta del är uppförd i rött tegel på 1860-talet, med gavelport till ett stall ut mot vägen. I längans mitt finns en bostadsdel för möllaren och i andra änden ut mot ån, ses det äldsta partiet, med väggar i synlig storsten och kalkade murfogar. Detta antas ha anor ända från tiden omkring 1200 då ärkebiskop Absalon skänkte en gård "med möllan i Rönneå" (cum molendino in rogen), till Lunds domkyrka. Här ansluter även en utbyggnad mot norr i tegelkorsvirke, som kom till på 1780-talet. Ute på gården står husets pittoreska, åttkantiga tvättstuga.

Om själva kvarndelen kan nämnas att där finns tre vattenhjul, som på sin tid tillsammans drev fem par malstenar (mjölkvarnar). Driften upphörde i stora drag redan 1905. För reglering av vattenflödet i Rönneå inlöstes då de båda möllorna av Klippans Pappersbruk. De har vid skilda tillfällen fått visst underhåll, från 1960-talet med ideella insatser. Bålamöllans gamla sticketak ersattes på 1970-talet med plåt. I samråd med Riksantikvarien planerade man då även för en turistverksamhet, kombinerad med kaféerörelse. Hembygdsrörelsen och Eslövs kommun planerade för en stiftelse, men konceptets kostnader gjorde att man drog sig ur.

Dåvarande ägaren till Gustavslund, John Wedelsbäck, återköpte då de båda anläggningarna. År 2001 blev såväl Bålamöllan som Sågmöllan grundligt dokumenterade av Regionmuseet i Kristianstad. Den förra blev 2002 förklarad som bygg-

nadsminne. Med kunnig ciceron skulle ett besök på platsen kunna bli till en historisk upplevelse. Intressanta lokala traditioner om verksamheten under de gyllne åren finns nedtecknade. I väntan på mjölet lär kunderna ha bjudits in i möllekammaren, där man bestod en läcker ålabit med sup till, eller en flaska öl från Malmö förenade bryggerier. Några pappschabloner med prydligt inskurna bokstäver finns bevarade. Med en bred pensel, doppad i kimrökfärg, kunde man sen snabbt namna kundens säckar.

Sågmöllan

Till egendomen hör sedan gammalt även den så kallade Sågmöllan på andra sidan ån. Som brukligt för sådana anläggningar har den anlagts med långsidan mot strömmen. Den är 12 m lång och nära 4 m bred. Sockelvåningen är murad i råsten. Sen följer en övervåning, den så kallade sågvinden. Den är byggd med resvirkesstomme och har utvändigt rödmålad brädklädsel. Den halmtäckta takstolen är invändigt öppen.

Mitt på västra utsidan finns i höjd med sockelvåningen ett stort vattenhjul under luttak. Den 4 dm tjocka axeln vilar med sina ändtappar dels på en ståndare i kvarnrännans ytterkant, dels på en annan ståndare inemot husets mitt.

På samma axel sitter invändigt först en remskiva, som via en rem driver en övre axel för stockens framatning vid sågningen. Innanför detta följer ett stort kronhjul i trä.

Nedtill driver det ett mindre kugghjul av järn på en axel som även har en excenterskiva. Denna driver en vevstake upp till själva sågramen, som därmed i rätt hög fart kan köras i en uppåt-nedåtgående rörelse. Innanför ramen går en järnskodd slädbana genom hela byggnaden. På denna löper släden, som är 8 m lång och framtill har en spännbjörn att fästa stockändan med.

Invid slädbanan finns även en sinnrik anordning med tandhjul och spärrhake, som vid sågning "nickar" fram stocken ett steg i taget. Nedtill i gavlarnas mitt fanns luckor som hölls öppna vid sågningen. De torde lätt kunna återställas.

Tvärs över hela ån gick in på 1960-talet ett dämme, gemensamt för de båda möllorna. Det var ursprungligen försett med fem dammluckor och

Vattenkvarnen hade tre vattenhjul som drev 5 par malstenar.

en ålakista. När det skulle sågas, öppnades luckan närmast Sågmöllan, och vattnet släpptes på i den stenskodda kvarnrännan med vattenhjulet. Vid husets borte, östra långsida kommer man upp till sågvinden via en bred, stensatt ramp. Här "spelades" på sin tid stockarna in för uppsågning till bålar och plank. De sades bli "ludna som björnar".

Sågmöllan låg med långsidan mot dammen.

Med sikte på byggnadsminnesförklaring genomförde Regionmuseet i Skåne en antikvarisk undersökning av de båda möllorna 2001. Om Sågmöllan noteras då bl a: "Brännestads såg har mycket

stort samhällshistoriskt värde då den representerar en förindustriell miljö och visar hur rinnande vatten gav upphov till (proto-) industriell verksamhet." "Det teknikhistoriska värdet är relaterat till den ålderdomliga utrustningen, att den är bevarad på ursprunglig plats och att den inte genomgått någon renovering eller rekonstruktion".

Samtidigt som utredningen pågick, fick Sågmöllan ett nytt halmtak, bekostat av Länsstyrelsen i dåvarande M-län samt Färs och Frostas sparbanksstiftelse. Idag, sexton år senare, är taket i ytterst bedrövligt skick. Omistliga kulturvärden riskerar att gå förlorade. En trädavverkning på det gamla gårdsområdet i vintras har visserligen öppnat upp vyn från väghållet på ett fördelaktigt sätt.

Men vad är meningen med att lämna kvar drygt meterhöga trädstubbar för skalbaggnas skull? Kulturmiljön på den anrika platsen kräver allt annat än ett biodynamiskt Palmyra för att göra historien rättvisa! Ärendet påkallar en sammankomst, där man kan enas om väl avvägda åtgärder för att rädda dessa omistliga minnen om vår historia åt dagens ungdom och andra intresserade.

*Det stora vattenhjulet under taket är numera i dåligt skick.
Sågmöllans trästomme renoverades och möllan fick nytt vasstak 2019.*

Stenrampen upp till kvarnen är delvis raserad

Wittsjö hembygdsförenings årsskift 1978

Gundrastorp Ekholms dammverk

Av Einar Mårtensson

Gundrastorp Ekholms dammverk nedströms. Mjölkvärnen till höger. Foto 2024 Johan Brinck

Jag var 17 år då jag började såga vid Gundrastorps sågmölla, berättar Einar Mårtensson, men dessförinnan hade jag hjälpt min fader, Gottfrid, att såga. Jag gick och läste och på nätterna hjälpte jag far att såga virket till vår villa. Det var då så mycket att såga så det blev inte tillfälle att såga under dagtid utan vi fick ta nätterna till hjälp.

Det var i början av 1900-talet som Gottfrid Mårtensson började som sågmästare vid Gundrastorps sågmölla men slutade efter en tid

för att åter börja. Det hände många gånger att Gottfrid fick såga till långt ut på morgonen då det var stort lager på sågbacken och 1 maj närmade sig då dammluckorna skulle öppnas för fullt. Fördämning fick sedan inte ske förrän den 1 november.

Gottfrid sågade i Gundrastorp tills han var 76 år. På den tiden då Einar sågade i Gundrastorp var anläggningen i mer funktionsdugligt skick än i dag. Då var det mer fördämning och större

fallhöjd och dels var det inget problem med bakvatten. När det gick som bäst så fick de båda sågarna verkligen ha bråttom, när en stock lämnat bakre släden gällde det att snabbt få på nästa. Ramen kunde gå så snabbt att det var omöjligt att se sågtänderna. Då det gick bra så kunde det sågas bortemot 200 kubikfot om dagen. Det kunde förekomma att stockarna var så stora att de inte gick in i ramen fast den kunde ta stock upp till 23 tum (57 cm) i höjd och något större bredd. Einar har många gånger fått ta till bilan och bila

till stocken då denna varit för stor. Det hände ofta att stockar levererades med stor del av rotbenen och även detta måste putsas till. Det var inte på modet att sälja rotposter utan skogsägare sågade själva upp stock för att sedan sälja bräderna och det var mest bräder som sågades. En och annan timmerbit sågades också, men detta skedde på kantsågen. Sammanlagt har Einar sågat åtta år vid Gundrastorps såg, tre år som kantare och fem år som ramsågare.

Gundrastorp Ekholms dammverk uppströms. Mjölkvärnen till vänster. Foto 2024 Johan Brinck

Ängelholm, en hembygdsbok, 2007

Kraften togs ur Rössjöholmsån

Av Kjell Rubenson

På sin slingrande väg från Rössjön till Rönneå vid Luntertun har Rössjöholmsån med sina små forsar och fall varit en viktig kraftkälla för de kvarnar och stampverk som funnits ner till Munka Ljungby eller Munckelyngby som det skrevs under den danska tiden.

Stampverken bestod av "stampar", ofta av trä, som lyftes upp av vattenkraften och när de släpptes ner krossade det material som placerades under, t.ex. kalk eller ben, härav namnen kalkstamp och benstamp.

Rössjöholms kvarn, troligen 1920-tal. Vykort, foto Yngve Sönne.

Redan vid utloppet från Rössjön låg Rössjöholms mölla, som är en gammal anläggning, omnämnd redan i slutet av 1600-talet, var då belägen på södra sidan av Rössjöholmsån. Den beboddes av ladufogden Per Troedsson.

Den ägdes av Rössjöholms gods men arrenderades i regel ut till någon möllare, som drev rörelsen. Den förste kände arrendatorn hette Per Fransson, han upprätthöll även befattningen som länsman och var en aktad man i socknen.

En av möllarna som särskilt uppmärksammats var Sjunne Holmgren. Han var tillsammans med skomakaren Nils Lindberg ledare för den

grupp av herrnhutister, som omkring sekelskiftet 1700/1800 fanns i Tåssjö. De samlade ett 30-tal personer till konventiklar (gudstjänst i hemmet). Detta var förbjudet, men kyrkoherde Bring i Össjö sympatiserade i hemlighet med herrnhutismen, och gjorde sitt bästa för att gruppens verksamhet inte skulle rapporteras till domkapitlet.

När möllan flyttades till norra sidan ån, nuvarande läge, framgår inte av tillgängliga handlingar. Att döma av byggnadssättet med stora stenblock är det tänkbart att den byggdes ungefär samtidigt som Ramnekulla gård, d.v.s omkring 1860. Under såp-kokeriperioden fanns det även oljestamp i möllan. I början 1900-talet förlades ett sågverk hit, liksom en stickhyvel. Tre olika vattenhjul drev maskinerna. Kvarnen övertogs i 1950-talet av

Rössjöholms kvarn 2020. Foto Johan Brinck.

Axtorps lokalförening i Munka Ljungby och lades ner 1975. Den siste föreståndaren för kvarnen var Erik Erlandsson från Torvgårda.

En bit nedströms, nere vid Kollebackstorp har det funnits en kraftstation som ägdes av Rössjöholms gods. Den försåg hushållen i trakten med ström. Vid Krokhusen var det ett litet sågverk som också drevs med hjälp av ett vattenhjul.

Rössjöfors, dammen 2015. Foto Johan Brinck.

Gamle stamp

I Gamle stamp har det sedan lång tid tillbaka funnits kvarn och vadmalsstamp. 1885 fanns här en yllefabrik som drevs av Oscar Malmberg. Här hade även bröderna Sandberg senare en spikfabrik, och stampen fick då namnet Rössjöfors. Tillverkningen upphörde 1958, men återupptogs en kort tid några år senare innan den upphörde helt.

I Rössjöfors finns idag en vacker dammbyggnad som byggdes 1969 av Oskar Persson. Man kan

Lunnamöllan ca 1970.

även se kanalen som ledde vatten in till själva industrin.

Lunnamöllan

Lunnamöllan var en kvarn som funnits sedan i mitten av 1850-talet, då den byggdes av Johannes Gudmundson. Den har även varit ramsåg, spånhyvel och benstamp och låg strax intill den tidigare dansplatsen Idrottsparken.

Denna mölla var i drift ända till 1968 då tomten köptes av kommunen. Här fanns under första världskriget även en s.k. ljungmölla, dit bönderna kunde komma med sin ljung, som torkades och användes till att dryga ut kreatursfodret med. Kvar av anläggningen finns det gamla svinstallet och så magasinet, som är renoverat och används av ett daghem.

Röamölla

Röamölla lär ha varit kvarn redan på 1200-talet. Den beskrevs 1624 som "en schiön mölle som kalles den Röde Mölle". Linné talar 1749 om "Qvarnen, en quart ifrån gården Skillinge, war mycket konstigt [skickligt] anlagd". Röamölla hade tre par stenar och här har även funnits en såg. Kvarnen byggdes senare om till en valskvarn och här drevs en omfattande rörelse fram till i mitten av 1960-talet.

Nyamölla

Nyamölla uppges att ha tillhört Skillinge i mitten av 1700-talet men byggdes om i början av 1900-talet till den moderna Nya Valskvarnen.

På Nyamölla fanns ett vattenhjul som drev en hackelsemaskin. Här fanns även ett stall med plats

Lunnamöllan, magasinet, 2013. Foto Johan Brinck

för tre par hästar. I vinkel mot magasinet var en byggnad med vagnsport, på ovanvåningen ett planmagasin varifrån man hade utlastning. Det var en port under magasinet så det gick att köra ner till Kalkmöllan.

Man fick köra över Rössjöholmsån på en plankbro. Förmalningsrätten såldes i slutet av 1930-talet och denna verksamhet lades ner. Silostornen som funnits på tomten byggdes 1950 – 51 ägdes av Skånska Lantmännen för torkning och

Fisktrappan vid Nya valskvarnen 2016. Foto Johan Brinck.

lagring av spannmål. Från södra sidan av kanalen ner mot Kalkmöllan, gick det en mindre kanal som kallades för "Ryssakanalen". Denna blev aldrig använd. Den var anlagd av en man som kallades för "Ryssen", men som i verkligheten hette Berglund. Han kom hit från Riga i början av 1900-talet och köpte både Nya mölla och Kalkmöllan. Han gav upp och sålde sina möllor till en grosshandlare Fredriksson i Halmstad.

Vid Nyamölla finns ett vattenfall, och i detta fanns det tidigare ett vattenhjul. Kraften från detta vattenhjul användes till att driva en ramsåg som

Nyamölla, ca 1930. Vykort.

Ryssakanalen 2016. Foto Johan Brinck.

fanns uppe i snickerifabriken. Ramsågen drevs med hjälp av långa vajrar som gick ner till vattenhjulet. Snickerifabriken började sin verksamhet 1907 och låg där scoutstugan ligger idag. Fabriken brann 1921 och flyttades sedan till järnvägsstationen i Munka Ljungby.

Kalkmöllan

Kalkmöllan var en kalkstamp med fyra s.k. kubbar. Den drevs av ett vattenhjul i en kanal som avletts från Rössjöholmsån. Stampen revs 1914 när man byggde en kanal upp till Nyamölla. Därefter kunde man utnyttja hela fallhöjden och sätta in en turbin som gav 200 hästkrafter. Vid ekbacken ovanför Kalkmöllan brukade det vara dans vid midsommarstången på 1910- och 20-talen.

Hjärsås sockens hembygdsbok Del 1 1978

När ljuset kom till byn

av Julius Håkansson

Eldragningar i Sjöflacka skola i Emmislövs socken, som det såg ut på 1920- och 1930-talen. Foto: Sven Jensén 2008

I hemmen hade man hitintills lyst upp rummen med ljus eller fotogenlampor. Under krisåren 1914 – 1918 hade man i många hem karbidlampor, som visserligen lyste bra, men ställde ibland till besvärligheter, då de exploderade. Ljusen av talg och stearin var de säkra ljuspunkterna. Bland förberedelserna till jul intog ljusstöpningsen en viktig plats och omfattades med stort intresse, och ljusstöparen var en viktig person. Ljusen skulle nämligen räcka hela året. Men i städer och större samhällen hade man för längesedan börjat använda sig av gaslampor för den yttre belysningen och i hemmen av elektriska lampor.

År 1920 började man i Hjärsås diskutera om anskaffandet av elektriskt ljus. På initiativ av Emil Jeppsson, Haraberga, Axel Enefeldt, Östergård, och Julius Håkansson, sammankallade man till ett möte, och på detta beslöt man, att teckningslista skulle cirkulera för teckning av andelar inom Hjärsås och Axeltorps byar samt Haraberga och Östergård i Knislinge socken. Varje andel skulle kosta 70:- kr. Enär varje lampa räknades som en andel, gick det trögt i början med teckningen,

ty en taklampa med fyra lampor i räknades som fyra andelar. Den förbindelse, som de blivande abonnenterna tecknade, skulle sedan ligga som säkerhet för lån.

Enligt teckningslistan antecknades följande andelar:

Emil Jeppsson 65 andelar, Axel Enefeldt 50 andelar, Sigfrid Järse 50 stycken, Prästgården 20, Anders Persson, Prästgården 20, Nils Jönsson 15, Per Nilsson 15, smeden A Svensson 10, Per Nilsson nr 5 30, Emil Nilsson 15, Nils Månsson 4, Truls Truedsson 25, Anders Thulin 6, Per Andersson 12, Per Sonesson 7, Anton Sonesson 25, Ungdomens hus 7, Sven Jönsson 15, kontor Harberg 25, Kommungården 25, Kommunhuset 7, Lärarbostaden 25, Folkskolan 7 och småskolan 5, Ivar Håkansson 15, Björkmans 10, Julius Håkansson 25, Nils Persson 20, Joel Trulsson 20, Sven Nilsson 20, Nils J Nilsson 15, Carl Nilsson 15, Stärkelsefabriken 7 och P Hansson 4 andelar.

För föreningen diskuterades följande förutsättningar:

Att tillsammans med Emmislövs by utbygga kraftstationen vid Emsfors, eller

Att teckna kontrakt med Sydsvenska kraftbolaget, eller

Att antaga ett av Per Trulsson, Tykatorp, lämnat erbjudande om att lämna (sic) kraft från ett av honom påtänkt kraftverk vid Kylaboda. Elkraften erbjöds av honom billigare än Sydkraft men utan garanti för leverans vid lågt vattenstånd.

Första sammanträdet med intressenterna höll den 26 maj 1921, då föreningen bildades.

Till styrelseledamöter valdes Emil Jeppsson, Haraberga, Sigfrid Järse, Hjärsås, Julius Håkansson, Axelorp, Anton Sonesson och Nils Jönsson, Hjärss, samt Joel Trulsson, Axelorp och Axel Enefeldt, Östergård. Dessa nämnda personer fick i uppdrag att införskaffa och pröva anbuden, varefter nytt sammanträde skulle hållas och anbud antagas.

En annan del av elkopplingarna i Säflacka skola. Kablarna, som idag är plastgjutna, var inlindade i textil. På bilden ser man också en strömbrytare. Foto: Sven Jensén 2008.

Vid nästa sammanträde meddelades, att ägarna till Haraberga och Östergård erbjudits att teckna kontrakt med Knislingevarken, varför deras namn strök från teckningslistan. Den valda styrelsen föreslog nu, att föreningen skulle antaga ett anbud från Sydkraft, vilket ansågs fördelaktigast ur flera synpunkter. Så blev också mötes beslut.

Efter detta beslut begärde Per Sonesson, Anton Sonesson och Nils Jönsson, att deras namn skulle strykas från listan, enär de föredrog Per Trulssons anbud. Deras begäran godkändes. Per Trulsson fullföljde aldrig sitt kraftbygge. Några stenmurar ligger kvar i Färisån, som minne från denna tid.

Till ny styrelse valdes Julius Håkansson, Joel Trulsson, Nils Persson, Per Nilsson nr 5 och Sigfrid Järse. Julius Håkansson var föreningens ordförande och kassör, tills föreningen upplöstes 1941, då Sydkraft övertog ledningsnätet.

Kontrakt upprättades nu med Sydkraft. Enligt detta skulle föreningen betala 40.000:- kr för anläggningen. Av detta belopp skulle Sydkraft återbetala 20.000:- kr, men föreningen skulle upplåna och förränta hela lånebeloppet under

kontraktstiden på 20 år. Lånet upptogs först i sparbanker och sedan hos Kraftlånefonden. Enligt föreningens beslut ordnades avtal om installation hos samtliga andelsägare med Firma Eck i Göteborg. Kostnaden för varje ljuspunkt var 11,50 för bostadshus och 15:- kr i uthus och stallar.

Samma pris tillämpades enligt kontraktet för kyrkan, vilket blev en ganska stor förlust för firman. I kostnaden för installationen ingick fri bostad och kost för montörerna. Montörerna kände till, att firman hade dåliga affärer, och arbetade därför så lite som möjligt per dag för att draga ut på tiden. Arbetet tog omkring två veckor för varje gård för två montörer.

Det var en stor dag för föreningen, när de första lamporna tändes. Min gård blev den första, som fick elektrisk belysning och kraft. Det var en höstdag, som denna händelse inträffade, och gården tycktes flöda i belysning. Endast tre 5-hästkrafters motorer antecknades från början.

Efter de gångna 20 åren upprättades personliga kontrakt med Sydkraft. Nya abonnenter kom till, och hela bygden elektrifierades. Ersättningen till ordföranden-kassören utgick med 50.- kr de sista åren.

Ingen saknade nu de gamla fyrkantiga stallykterna med en liten fotogenlampa i eller de sedermera s k Fenixlykterna av metall och runt glas, vilka sistnämnda nu blivit så begärliga på auktioner.

Tillägg:

Anna Olsson skrev en artikel med liknande innehåll i Göinge hembygdsförenings årsbok 1980- Artikeln hade titeln "Elektriskt ljus - en underbar företeelse". Den handlar om när ljuset kom till en annan ort i Göingebygden, nämligen Östra Broby.

Elektriska andelsföreningar bildades på flera ställen i Göinge. En av dem var "Emmislövsortens elektriska andelsförening 1925 – 1971", vilken har beskrivits av Sven Jensén i Göinge hembygdsförenings årsbok 2017. Ofta fanns tankar på att nyttja vattenkraften i mindre vattendrag som källa för elektricitet men ofta hann ett större elbolag före och kunde dessutom garantera god och jämn kvalitet på elöverföringen

Har ej tidigare varit publicerad

Att växa upp i en mölla

Av Bengt-Åke Andersson, Löberöd

Möllan som den såg ut under min uppväxt.

Rönnemölla och Stockamöllan

Jag växte upp i Rönnemölla. Det är en vattenkvarn med anor från 1500-talet. Det finns t.o.m. uppgifter om 1200-talet. Kvarnen ligger i Stockamöllan vid Rönneå. Byggnaderna blev illa åtgångna under krigen med Danmark men återuppbyggdes.

Jag är född på hösten 1942 och flyttade med min familj till Rönnemölla på våren 1949, fem månader innan jag skulle börja skolan. Jag hade lärt mig cykla på min mors gamla mörkröda rostiga cykel med en jutesäckspuda fastbunden på ramen. Jag

nådde naturligtvis inte upp till sadeln. Cykeln hade ringklocka och handtag av trä på styret. Barncykel var inte aktuellt. Bild 1. Möllan som den såg ut under min uppväxt. Rönnemölla är en stor röd byggnad vid södra infarten till byn Stockamöllan. Bostadsdelen är sammanbyggd med kvarndelen som ligger över ån som rinner in under huset genom turbinkammaren. När man kommer från Hasslebro så ser man först ån med madmarken och mölledammen. Den stora ganska höga byggnaden är målad med falurött

och vita vindskivor och smälter fint in i miljön. Högt upp sitter den vita skylten med svarta texten **RÖNNEMÖLLA**.

Tänk, här skulle vi bo, min familj och jag. Min far hade lärt sig möllaryrket genom arbete på flera olika kvarnar i Mittskåne. Han var 38 år och stolt egen företagare. Min mor var hårfrisörska och jag har en syster som är tre år yngre än jag.

Ån fanns framför och bakom kvarnen. Rönneå var en av de stora åarna i Skåne med stort vattenflöde utom på sommaren. Det var en farlig plats att leka på. Jag har svårt att förstå att mina föräldrar inte var mer oroliga för att vi skulle falla i ån. Vi lekte på holmarna nedanför det spännande vattenfallet. Vattenfallet var en lång stenklädd två meter hög dammvall. Den gjorde att man kunde spara mycket vatten i mölledammen för att mala länge, helst hela dagen.

Möllan ägdes av familjen Sonesson som även ägde byns stora industri Stockamöllan AB. Stockamöllan AB hade sågverk, virkestork, snickerifabrik och smedja. Företaget var känt för sina hyvelbänkar och moderna gaffeltruckar.

Stockamöllan var ett ganska typiskt brukssamhälle där "patronen" bestämde om mycket. Möllan arrenderades med treårskontrakt. Rönneå var en av Skånes största kvarnar med tre par stenar och sikt och valskvarn för bakmjöl.

Sonessonbarnen var jämgamla med mig och min syster och de blev som många andra barn i byn våra lekkamrater. Många familjer i Stockamöllan arbetade på Stockamöllan AB. Fruarna var oftast hemma och tog hand om familjen på den tiden.

Skola och lekkamrater

När jag börjat skolan i första klass blev jag kvickt bekant även med andra barn än de närmaste grannarnas. Jag var nästan sju år. Man fick många lekkamrater och byn gav stora möjligheter att leka och ha kul. Vi byggde kojor och lekte indianer med kojorna byggda på höga stolpar på holmen bakom möllan. Far hjälpte till att bygga stommen. Det var hög vass runt omkring och lätt att kunna gömma sig. Vatten runt omkring. En sådan fin lekmiljö kan man inte hitta i en stadsbebyggelse.

Stolparna till de höga kojorna var praktiska för oss pojkar då vi kunde binda de yngre tösorna vid

Iskolan

Lekkamrater

stolparna när vi lekte indianer och vita. Tösorna tyckte att de fick sitta där i flera timmar men vi tyckte att det bara var 5 minuter.

Lekkamrater

Möllan var ingen lekmiljö precis. Jag var där ändå ganska mycket. Det var ju roligt och spännande. Det var mycket buller, snurrande hjul och remmar och många olika kunder på besök. När bönderna skulle åka till möllan så var det ett avbrott i bondens dagliga rutiner. Bönder är ju ganska ensamma i sitt arbete och det blev ju tillfälle

att prata med gelikar. Han kunde träffa andra bönder och byta erfarenheter eller annat skvaller. Facebook fanns inte då. Ibland kunde det vara 4 – 5 skjutsar med häst och vagnar av olika slag. Från bolstervagnar till finare åkvagnar med ett litet lastflak bakom sittbänken. Plats till två säckar. Det var samma åkvagn som man på söndagarna brukade åka till kyrkan med. Det var nästan alltid positiv stämning på möllegården. Med åren blev det fler traktorer och färre hästar.

Arbetet vid kvarnen

De var många olika sorters människor som kom till möllan. Gubben Julin kom från Ageröds mosse. Han kom ganska ofta och då bara med 25 kg i säcken, och ville vänta och få den med sig hem. Han passade på att komma vid kaffedags så möllaren fick bjuda då naturligtvis. Det blev också en kaffegök som han gillade. Det var vanligt att man hällde ett spetsglas med brännvin i kaffet. Kaffegök var ett måste när räkningar betalades eller affärer avslutades med ett handslag.

Det fanns en möllekammare i anslutning till kvarnen där frusna kuskar kunde gå in och värma sig. Där bjöds ibland på kaffe. Vissa kunder kunde sitta kvar där längre än det behövdes för det var varm och gott och trevligt sällskap.

Gubben Julin kände sig väl hemma i möllan och gick in i möllekammaren och han började också kolla i det dolda skåpet infällt i vägen med övertapetserad lucka. Nyckeln hängde på en spik över luckan. Där stod flaskan med brännvinet tillsammans med två spetsglas. Var han osedd kunde han ta både en och två supar. Far tyckte att det var en olönsam kund. Han fick mindre betalt för malningen än vad suparna kostade. Far preparerade en tömd brännvinsflaska med utspädd ättika och kryssade över etiketten med en tunn blyertspenna och skrev ÄTTIKA på den och ställde den i det dolda skåpet. När gubben kom nästa gång så försvann han snabbt in på kammaren. Far tog säcken upp i möllan för att mala den och när han kom ner igen så stod en grimaserande gubbe och skrek efter vatten. Far gav honom glaset som han redan tagit fram så han kunde skölja ur. Far frågade: "vad har du druckit?" Han fick inget svar. Efter den betan kom gubben som alla andra med fulla säckar och inte så ofta.

Vagnarna kördes fram till möllan och säckarna hissades upp till sädloftet med en järnkätting. Den var blankpolerad av mångårig användning. Med en ögla som lades om "säcksnudan" kunde man enkelt hissa upp säcken. Man lyfte med att dra i ett välanvänt rep med inflätad dragpinne och då drogs kättingtrumman mot ett roterande hjul och säcken kunde lyftas när friktionen var tillräcklig. När säcken kommit upp i höjd med luckan i väggen så drog man in den och släppte försiktigt på repet och säcken sänktes ner på golvet. När jag blivit 10 – 12 år fick jag ofta hjälpa till med hissen. Ibland tävlade jag med mina kompisar om vem som längst kunde hålla säcken stilla i luften. Jag vann för det mesta.

Träning ger mer rutin. Säckarna tippades i bingen där säden rann ner i kvarnens öga för att bli mald till skråning (gröpe) på kvarnloftet. Mjölet rann vidare ner i tudan till säcken som bands ihop så man fick ett handtag. Antingen väntade bonden på sina säckar eller så lagrades de tills han kom tillbaks veckan därpå med ny säd.

På utsidan på väggen under hissluckan var målarfärgen bortsliten av säckarna som ibland gled mot väggen.

Att lasta säckarna på vagnarna skedde med hissen, eller med en elevator med tvärreglar på som körde upp säckarna som bonden fick ta emot och släppa ner på vagnsflaket. Det var ofta tunga säckar, vikter på 80 – 100 kg. De tyngsta säckarna var inte populära men en del bönder hade inte så många säckar så de fick fylla säckarna bra. Min far var stark. Tunga säckar var han tvungen att hantera. Vissa tider på året var det så trångt i möllan att säckarna fick ställas ovanpå varandra. Det var tungt att lyfta dem. Det gällde att ha rätt teknik. Jag fick hjälpa till med det jobbet för det var svårt lyfta dem ensam. Man lutade säcken över en kraftig käpp med en man i var ände och tog tag i "snudan" och åhej, så var den uppe.

Jag var liten och klen särskilt innan jag blev 17 år. Jag var bland de minsta i gruppen vid konfirmationen. Jag fick hjälpa till en del i möllan men om jag inte orkade riktigt med det tyngre arbetet blev far arg på mig. Far var besviken över att jag var klen. Han önskade en starkare son.

På sommaren var det lite vatten i ån. Det räckte till att mala bara i en timme kanske. En tändkulemotor

fanns att ta till som reserv. Den gick nästan hela sommaren från klockan sju till sjutton. Många sommarlovsmorgnar vaknade jag av dunket från motorn. Den lät som en fiskebåt. Tändkulemotorer var väldigt driftsäkra och gick sällan sönder. De drevs med råolja.

Kräftfiskeäventyr

Möllaren bjöd varje höst på kräftskiva eller ålagille enligt kutyman på de viktigaste kunderna. Då var det fest i huset och mycket folk. Mor fick mycket att göra med allt bestyr runt detta. Vi barn hjälpte till med det vi kunde men annars höll vi oss i bakgrunden under festen. En sup till varje kräftklo skämtade man om, och den feta ålen skulle sköljas ner. Det var en hel del sprit men ingen av gästerna bar sig illa åt. Det var hög stämning långt in på natten.

På jakt efter kräftor.

En lördag bad far mig att lämna en säck ål till en kund som skulle komma och hämta. Mor och far skulle åka bort. Det var inga problem, men när mannen kom så kände han att det rörde på sig i säcken. Är dom levande? Ja, det är dom alltid när vi lämnar ut dom. Jag kan inte flå dom, sa han, och vi ska ha ålagille ikväll. Jag hade sett hur man gjorde så jag tänkte jag kan nog. Jag kan försöka, sa jag. Man sticker med en kniv ålen i nacken och sätter fast den vid huvudet på en krok på väggen. Man skär skinnet runt halsen och med hjälp av en tång kränger man skinnet ut och in. Så tar man ett tidningspapper och lägger det runt

insidan av den vända skinnbiten som klibbar fast och sedan kan man dra av skinnet hela vägen. Det ut- och invända skinnet får hönsen. Ålkroken satt på väggen till hönshuset. Jag fixade det och fick ett par kronor i dricks för insatsen. Jag var stolt när jag berättade för mina föräldrar när de kommit hem.

När det var lagligt att fånga kräftor den sjunde augusti var det stora aktiviteter. Man fick börja med att sätt ut burar kl 17 kvällen före men inte ta upp burarna förrän kl 12 på natten. Då fanns det flodkräftor. De var betydligt större än de kräftor som säljes i butikerna nu. Förutom burfiske med sillbitar som bete i så tog jag kräftor med håv av kycklingnät och en hasselkäpp. En annan käpp hade jag med. Nedströms möllan fanns en lerbank där kräftorna gjorde hål i leran och satt och solade sina klor. De betedde sig nästan som backsvalor fast i vatten. De var lätta att fånga med håven för hålet och den andra käppen som stacks in i leran bakom kräftan som då rusade rakt in i håven. Jag samlade kräftorna i en säck under livremmen. Jag hade trätofflor och oljebyxor. Byxbenen bands om vid vristerna så det vatten som kom in blev kvar. Det blev mycket varmare när man gick i vattnet nästan till midjan. En eftermiddag när jag kommit hem från skolan, kunde jag fånga fyra eller fem tjog på några timmar. Sju kronor per tjog rakt i sparbössan. Ibland var också någon kompis med och "kräfsade" men intäkten var fiskerättsinnehavarens. Jag behöll alla pengarna. Men jag bjöd nog på godis ändå.

Jag sparade nästan alla pengar jag kunde när jag sålde ål eller kräftor. Jag ville ha en moped när blev 15. Moped var ju en frihet att kunna ta sig till olika kompisar och man var med i gängen.

Vinter- och sommarsport

På vintrarna åkte vi skridskor på isarna på de översvämmade betesängarna längs ån. Vintrarna var kallare på 1950-talet och det frös till på stora ytor. Vi kunde åka ett par kilometer längs ån. Över själva årännan åkte man aldrig då isen där var osäker och om man gick genom isen där så drogs man ner av strömmen, Det visste alla. Vi spelade bandy och röjde snö för en stor plan. Vi var många barn och ungdomar som hjälptes åt och hade kul. Det var en av vintrarnas höjdpunkter

Snöbollskastning. Det var en av vintrarnas höjdpunkter.

En ishockeybana byggdes också vid Färjarehagen. På fast mark således. Det var en sarg som monterades och en grusbädd jämnades till. Planen spolades kalla kvällar så att det blev en tillräckligt tjock is att åka på. Det var Stockamöllans idrottsförening som stod för detta frivilliga arbete. Sargen bestod av element som även kunde sammanfogas till en dansbana för midsommarfesterna. Stockamöllans AB bekostade materialet. Idrottsföreningen tog dit en tränare från ett hockeylag från Malmö. Han var jättetuff tränare i ett allsvenskt lag och vi tyckte att han var väl sträng för oss nybörjare. Detta nöje varade inte så många år för isen töade bort alldeles för fort.

Vi badade i ån om somrarna. Det fanns flera bra badställen: Sandbanken, Pågarnas, Gunnaröds och mölledammen. I mölledammen tvättade man sig med tvål och vatten efter en varm dag. Vi kunde samlas många barn på badställena. På Pågarnas fick inte flickorna bada för där badade vi pojkar utan badbyxor. Där var ån lite djupare än på andra ställen. Att lära sig simma var nödvändigt. Det gick "badskjuts" till den konstgjorda dammen

i Härsnäs 15 kilometer bort. Badskjutsen var en stor volvodroska som kommunen betalade för dem som ville åka till simskolan på sommarlovet. Vattnet där var kallt men det gjorde inte så mycket för vi hade kul. Det var 13 grader i vattnet när jag tog silvermärket och simmade 300 m. Fingrarna var alldeles blå. Ibland cyklade vi dit och hem. Det var långt men det var asfalt hela vägen.

Det fanns en idrottsplats i Stockamöllan som man senare byggde villor på. En fin idrottsplats anlades mellan Billinge och Stockamöllan. Det blev rättvisare för de båda byarna. Det var bara ett par kilometer dit. Där spelades det fotboll, division 6, och det kom en del publik också till de viktigare matcherna. Det fanns inget pojklag så det var bara de stora pågarna som spelade. En stor man som inte var så bra på fotboll spelade back i laget. En sommar hade han blivit solbränd på ryggen och innan matchen så sa han: "om jag gör mål idag så klappa mig inte på ryggen för jag har ont där". Han hade aldrig gjort något mål tidigare. Jag tränade löpning, längd- och höjdhopp. Men

orientering var roligare. Jag blev duktig på att läsa kartan och köpte en Silvakompass. Ibland missade man någon kontroll, men för det mesta gick det ganska bra. Vi tävlade i olika klasser.

Som "äldre junior" var jag med i en tävling om sydsvenskt mästerskap. Jag kom 7:a. Det var pojkar från Sörmland och söderut som deltog. Det var en stolt gosse som kom hem och visade den lilla tennbucklan. Vi åkte med privata bilar till

tävlingarna, ibland långt uppe i Småland. Då fick man starta tidigt på söndagsmorgnarna.

1961 drabbades jag av den smittsamma orienterarsjukan. Det var gulsot som spreds genom tvättbaljorna på tävlingarna. Det tog några månader att bli frisk, och sedan fick man tävlingsförbud i några år. Så var det slut med det roliga.

Slutord

Efter 12 år i möllan så flyttade jag hemifrån och började min yrkebana. Jag funderar ofta på hur jag har formats och intressen har fördjupats under dessa 12 år. Mitt naturintresse till exempel. Var kom det ifrån? Jag har även upptäckt att jag i slakten har flera möllare. Min morfar var också möllare som min far. Är det därför jag har intresserat mig för möllekulturen på senare år eller är det slumpen? Jag får nog aldrig svar på dessa frågor. Jag kallades för möllaren under hela min skoltid.

När jag tänker efter på dessa år så fascineras jag av hur spännande och lärorik uppväxt jag fått. Jag tror att jag har blivit väldigt privilegierad. Jag längtar ofta tillbaka till byn för att se vad som hänt och förändrats. Jag tycker att alla barn borde få en lika harmonisk och spännande uppväxt. En bekräftelse på detta fick jag när våra tre pågar ordnade en "safari" i min barndomstrakt för hela familjen med syster, barn och barnbarn i samband med min 80-årsdag. Jag fick guida dem så de kunde uppleva platserna och miljöerna som jag så ofta pratat om.

“Bengtemölla kvarn” är ett kapitel hämtat ur Bengtemöllas historia skriven av Sven Persson. Han har gett oss tillstånd att bryta ut kapitlet och också att använda bilderna i detsamma.

Bengtemölla kvarn – med anor från medeltiden

Bengtemölla kvarn vid Verkeån nära Verkeån.

Foto: Lena Granell

I det gamla bondesamhället intog kvarnen en central ställning. Att med hjälp av en kvarn framställa mjöl är den äldsta livsmedelsindustrin. Vid Kristi födelse började handkvarnarna ersättas av vattendrivna kvarnar. I vattenfattiga områden uppfördes efter några hundra år vinddrivna kvarnar.

Under medeltiden blev vattenkraften en viktig energikälla. Inte bara för produktion av mjöl utan även för att driva såg, blåsbälgar, stampverk, med mera. Vid tiden då Skåne blev svenskt fanns det

gott om skvaltor, det vill säga vattenkvarnar med horisontellt vattenhjul, som i första hand användes av bönder i skogstrakter till husbehovsbruk. Kapaciteten var liten och skvaltkvarnarna saknade ekonomisk betydelse.

Större vattenkvarnar, så kallat hjulkvarnar, med vertikalt vattenhjul användes till yrkesbruk och ägdes företrädesvis av Kronan och frälset. Detta gäller även väderkvarnar oftast av typ stubbamöllor. Kapaciteten hos dessa kvarnar var betydligt större än hos skvaltorna och tillgodosåg den omkringliggande allmogens behov. Bröd utgjorde en väsentlig del i människors föda varför kvarnar var en nödvändighet i samhället.

I Skånes södra del, där vindarna ofta sveper fram, präglade mångfalden av väderkvarnar landskapsbilden tillsammans med kyrkornas torn. Numera har vindkraftverken med sina dominerande raka vita torn med gigantiska propellrar satt en ny prägel på det skånska landskapet.

Kvarnar drivna av hästar eller oxar förekom i städerna. Som kuriosas kan nämnas att det fanns en sådan i Simrishamn vilken lär vara den enda tillsammans med en i Borrby i sydöstra Skåne. Den sistnämnda uppfördes så sent som 1825.

Då Skåne blev svenskt hade landskapet länge varit en krigsskådeplats. Det räknades cirka 2 000 ödehemman, många byar låg öde och kvarnar hade bränts ned. Två härar, den danska och svenska, drog fram genom landskapet. Den svenska, ledd av Gustaf Horn, var brutalt skoningslös i sin strävan att förhindra den danska hären att skaffa förnödenheter till sina mannar.

De västra delarna av Skåne drabbades hårdast. Ända fram till 1670 fanns det byar som ännu inte återuppbyggs och vissa av dem blev aldrig återuppbyggda. Detta var en av orsakerna till motståndet till försvenskningen och till allt som var svenskt.

De östra häraderna ödelades inte i samma utsträckning. Ingen av kvarnarna längs Verkeån skövlades eller brändes ned.

Skvalta. Foto: Sven Persson

Kvarntull – mantalspenning

Före tidpunkten då Skåne blev svenskt hade man i Sverige ofta behov av att skaffa intäkter till Kronan. För att finansiera kriget mot Polen 1625 infördes en kvarntull, en avgift för all mald säd, som skulle betalas av alla. Malde man hemma skulle man själv ange mängden spannmål som maldes. Systemet fungerade av lättförklarliga skäl inte, det fuskades vilt med rapporteringen. Då förbjöd man användandet av handkvarnar, dock med vissa undantag. Snart ersattes dock tullsystemet av en mantalsavgift som till en början kallades kvarnmantalspenning för att senare enbart kallas mantalspenning. Denna skulle också betalas av alla, det vill säga en form av skatt. Från början var 14 år den undre gränsen för skyldighet att betala mantalspenning. Åldern höjdes allt efter hand och 1857 sattes lägsta ålder till 18 år.

Mantalspenningen, som från början var en krigs-

skatt, övergick till att bli en ordinarie skatt men avskaffades 1938 efter 300 år.

I Skåne, Halland och Blekinge infördes mantalspenningen direkt efter den svenska erövringen 1658. Vid denna tid betalade kvarnarna ingen speciell skatt eller tull. Men längre fram fick kvarnägaren ta ut en betalning direkt av bonden i samband med att spannmål maldes.

Bengtemölla kvarn och omgivande trädgård.

Foto: Sven Persson

Bengtemölla - en uråldrig kvarnplats

Bengtemölla kvarns historia sträcker sig tillbaka till medeltiden. Brevet från 1408 som inleder första kapitlet i boken bevisar att människor har bott och verkat på platsen minst ett par århundranden innan freden i Roskilde 1658. Brösarps historia är ungefär av samma tidsrymd och samband finns säkert mellan by och kvarn. Om 1400-talets landskap kring Verkeån vet vi däremot lite och inte heller om det fanns fler gårdar i ådalen vid Bengtemölla. Den lilla byn Bosarp nedströms längs ån nämns först i slutet av 1400-talet.

En något förfallen länga...

Som framgått tidigare startades inventering av de skånska fastigheterna direkt efter erövringen av Skåne. Det primära behovet var att fastställa skatten men i de jordeböcker som upprättades fanns även en del annan information. Ur ett protokoll daterat 1671 framgår att några ägor inte tillhörde Bengtemölla kvarn. Först i samband med att den nya kvarngården stod klar på 1760-talet tillfogades mark. År 1684 sätter Skånska General-

guvernörskontoret nummer på gårdar och hus och noterar samtidigt att Bengtemölla:

”Består aff een länge, något ruinerat bekom 1684 ett års frijheeth, hjelper sigh lijtet.”

Alltså en enkel anläggning där kvarn och bostad rymdes i en länga. Skicket var långt ifrån det bästa, men ett års skattefrihet förbättrade situationen något. Brukare var Mårten Persson och han hade dålig ordning på ekonomin varför kanske fastighetens skick ej förvånar. Men svaret på frågan om det var en skvaltkvarn eller hjulkvarn får vi inte här. Inventeringen den svenska kvarnkommissionen genomförde 1698 ger inte heller ett entydigt svar. I ett dokument sorteras Bengtemölla inte in under skvaltkvarnarna Åkaröds mölla, Drakamöllan och Södra Björstorps mölla. Däremot säger ett annat dokument att Bengtemölla är en skvaltkvarn. Vad som gäller går inte att utröna och man skall också ha i åtanke att inventeringens uppgift var att i första hand fastställa skattens storlek. Kanske var kommissionens representant aldrig på plats utan intervjuade enbart häradets befallningsman.

Först 1762 när den nya kvarngården stod klar vet vi med säkerhet att det finns en hjulkvarn på Bengtemölla. Kvarnen är utrustad med två par kvarnstenar. Detta betyder att när det ena

stenparet renoverades körde man med det andra paret och vice versa. Vid högsäsong kunde det säkert malas med båda paren.

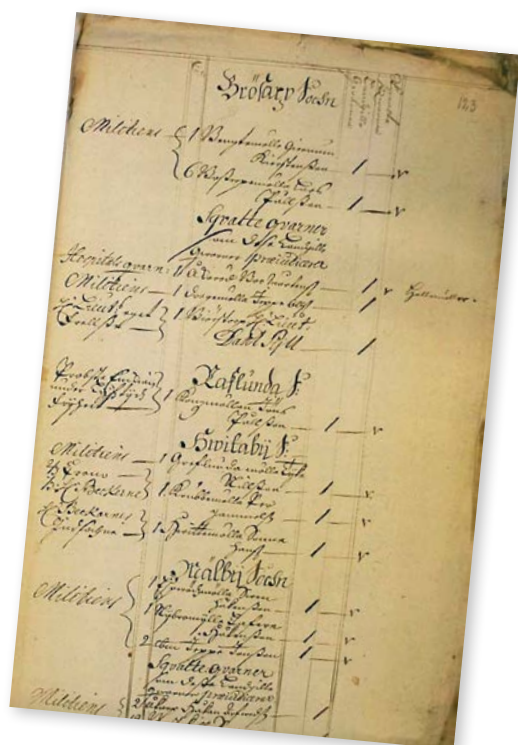
Vid någon tidpunkt i mitten av 1800-talet uppgraderades kvarnen med ytterligare ett par kvarnstenar. Vem som stod för ombyggnaden och exakt vad som förändrades eller byttes ut har inte gått att ta reda på. Men i och med att ytterligare ett par stenar monterades krävdes en omfattande ombyggnad och förstärkning av kvarnverket. Svenstorps mölla som till utseendet är snarlik Bengtemölla uppfördes i sitt nuvarande skick i mitten av 1800-talet. Kanske var det samma byggherre som stod bakom båda byggnationerna?

Kvarnverksamheten upphörde 1945 varefter kvarnen delvis har förfallit. Vattenhjulet, den vitala delen för kvarnens drift, ruttnade och är nu helt borta. Norra taket rasade någon gång under 1900-talet men reparerades genom Olle Olssons försorg. Tyvärr togs då två par stenar bort och ett antal bärande delar i kvarnbyggnaden. Dock står kvarnverket kvar i så pass gott skick att efter en genomgripande upprustning skulle kvarnen åter kunna sättas i drift. Bakom bedömningen står bl a styrelsemedlemmar från Föreningen Skånska Möllor.

Enligt ”Boken om Brösarp” var kvarnhjulet 4,80 meter i diameter med bröstfall. Utrustningen bestod av en gröpekvarn, mjöl- och siktekvarn, skalkvarn för bovete, sikt och triör (den senare rensar och sorterar säd).

Kvarnbyggnaden är uppförd i gråsten med en ”homeja”, en takutbyggnad, med hissanordning för att hissa upp spannmålssäckarna. I byggnadens östra del fanns bakstuga med bakugn som sträckte sig in i möllarens kammare och gav värme. Bakugnen är idag riven liksom den sättugn som fanns i brygghuset intill bakstugan. Man kan även ana en rökgång från möllekammaren vilket betyder att här fanns en värmekälla. Det fanns tidigare en vägg med dörr mellan kvarnrummet och kammare.

Idag står en sädeskross i kvarnrummet av märket ”Ysta-Körvind” tillverkad av Ystads Gjuteri & Mekaniska Verkstad AB.

Kvarnkommissionen 1698

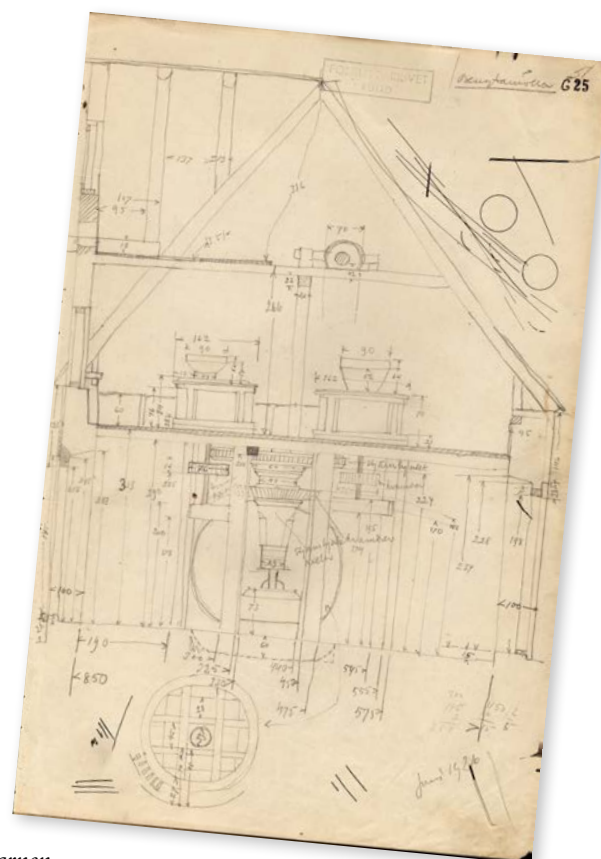

Kvarnens utseende 1926.

Tullkvarn

I början av kapitlet behandlades begreppet kvarntull som inte skall förväxlas med det senare uttrycket tullkvarn. Här är begreppet tull likvärdigt med avgift. En tullkvarn är en avgiftsbelagd kvarn till skillnad från en kvarn som enbart används till husbehov. På en tullkvarn maldes främmande spannmål där kvarnägaren tar en tull (avgift).

I boken "Skånska möllor och människor i Österlen" beskriver Johan Möllerström avgiftssystemet men även allmänt om möllaryrket. Möllarens situation var gynnsam ur ekonomisk synpunkt och hade god förtjänst av kvarnverksamheten. Avgiften utgjorde i våra trakter fem procent av mjölet och togs med ett speciellt mått. Naturligtvis försökte möllaren många gånger ta ett extra tag med måttet. Ofta bjöds också generöst med brännvin varför kunden inte alltid kunde kontrollera möllaren. Något det finns många historier kring.

Skiss över kvarnen.

Stampen på Bengtemölla – en vadmalstamp

Uppströms några hundra meter anlades sannolikt i början av 1800-talet ett stampverk, närmare bestämt en vadmalstamp som drevs med vattenkraft.

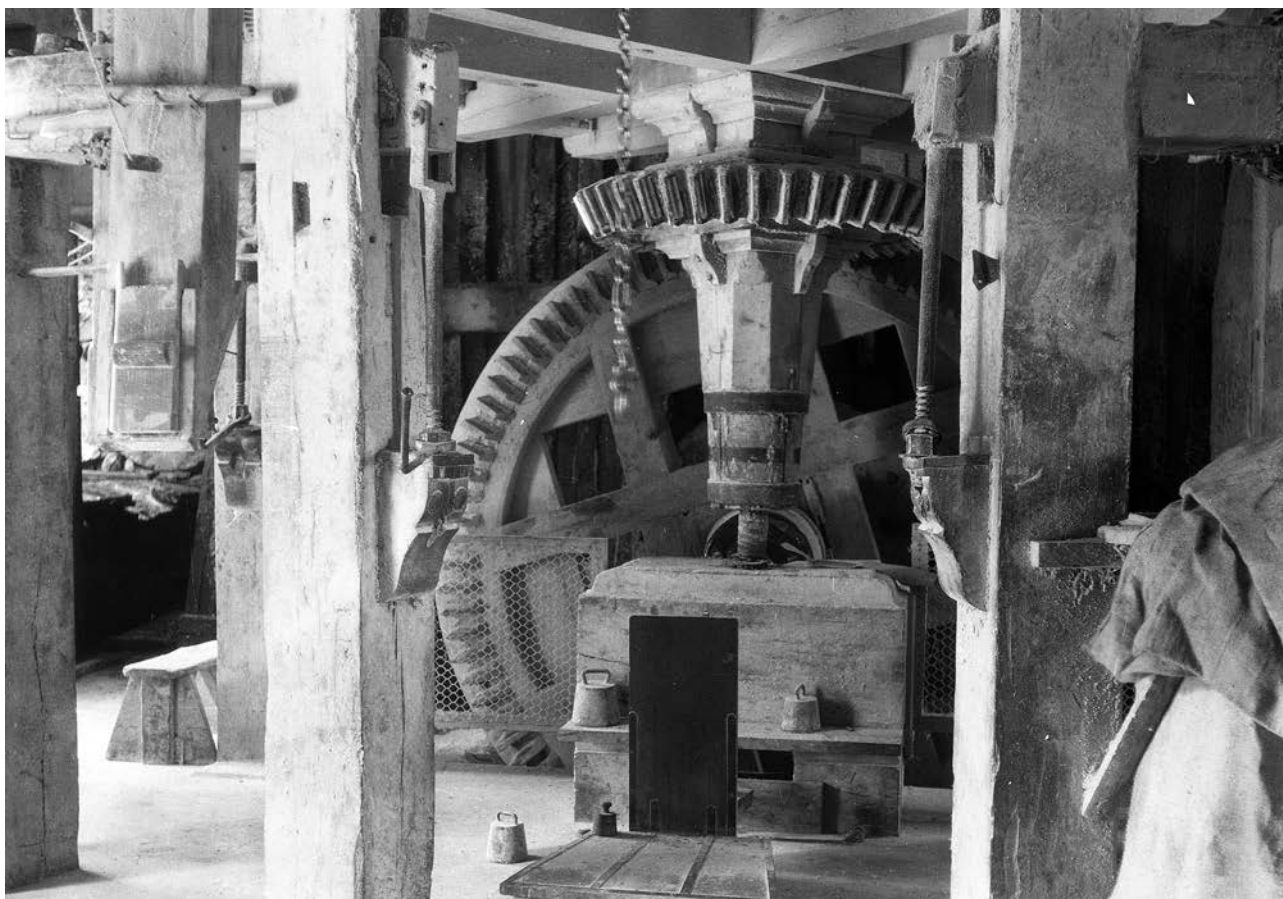
Vadmal är ett vävt ylletyg som förr i tiden behandlades i en vadmalstamp där tyget valkas ihop med vatten och rörelse. Det ger ett tätt, varmt och vattenavstötande tyg som är mer slitstarkt än ylletyg utan behandling. Kännetecknande för vadmal är att man inte kan urskilja bindning eller enskilda trådar.

Tyget veks ihop likt ett dragspel och lades i ett trätråg med vatten för behandling med stockar som sattes i rörelse med hjälp av vattenkraft. Tråget var rundat nertill så att tyget ständigt förflyttades och så att hela tygbunten blev jämnt bearbetad. Ullfibers fjäll reser sig under behandlingen och fungerar som hullingar till angränsande fjäll, vilket får ullen att filta ihop sig. Innan vattenkraft fanns tillgänglig skedde

stampningen "till fots", och då kunde det vara 8 – 12 timmars trampning som behövdes.

Vadmalstyget krymper cirka 25 – 35 procent av behandlingen, men det kan till och med krympa till hälften av ursprungligt mått. Kriteriet för att kallas vadmal är att tyget stampats så hårt att man inte kan dra ut några trådar ur det. Ytan blir helt slät när behandlingen är slutförd. Om ytan fortfarande är något ruggad kallas tyget "berett". När tyget är färdigstampat skall det sköljas och spännas upp för att torka.

Det fanns även andra typer av vattendrivna stampverk som användes för bearbetning och framställning av olika produkter, exempelvis papper. Stampverket på Bengtemölla, eller "stampen" som det kallades i dagligt tal, revs på 1950-talet. Närmare uppgifter om produktion eller andra fakta har inte stått att finna. Däremot talar allt för att verket var i drift fram till i början av 1900-talet då det enligt kyrkoböckerna fanns personer skrivna på stampverket med titeln stampmöllare.

Kvarnhjul 1926.

Ett par stenar tillhörande kvarnen. Foto: Sven Persson

Kvarnens sädeskross. Foto: Sven Persson

Kvarnen vid Verkeån vintertid. Foto: Sven Persson

Källförteckning

Folklivsarkivet i Lund

Föreningen för svensk kulturhistoria,

Tidskriften RIG, årgång 40:1, 1957.

Granberg, Terje, Hätttekvarnar i sydöstra Skåne.

Nordisk Familjebok, 2:a upplagan

Möllerström, Johan, Skånska möllor och människor på Österlen.

Skånska Generalguvernementskontoret.

Skånes hembygdsförbund,

Skånska vattenkvarnar och Wikipedia.

Bengtemölla kvarn

Förteckning över ägare, brukare och möllare

Följande är en förteckning över Bengtemöllas ägare, brukare och möllare samt deras familjer sedan 1658. I förteckningen anges inte när och hur länge möllarna arrenderade eller var anställda.

Alla årtal inom parentes efter namn är när personen föddes och dog. Är något av årtalen okänt utelämnas detta.

År 1658 - 1663

Bengtemölla låg under Svabesholm till och med 1724. Svabesholm ägdes av Henrik Thott till och med 1660 och löstes sedan ut av den danska staten i samband med att Sverige återlämnade Bornholm till Danmark. År 1661-1723 var den svenska staten ägare av Svabesholm, ett av Bornholms vederlagsgods med underliggande gårdar. Brukare Mårten Persson och Gunnar Kjellson

År 1663 - 1705

Brukare Mårten Persson

År 1706 - 1723

Brukare och möllare Trued Pelleson*

Hustru Olu Olofsdotter (-1749)

Son Isac (1706-)

Son Ola (1708-)

Dotter, namn okänt (1716-)

* Trued Pelleson var son till Pelle Truedsson, Brösarp nr 3. Trued flyttar till Brunnsvikshuset år 1723.

År 1724 - 1736

Ägare genom skatteköp

Anna Katarina Mengel, döpt Vicken (1670?-1736)

Gift med Johan Paul Mengel (1657-1717)

Son Kristian Henrik Mengel (1691-1727)

Son Johan Mengel (1694-1733)

Dotter Anna Catharina Mengel (1696?-1720)

Dotter Maria Magdalena Mengel (1697-1732)

År 1725 - 1740

Brukare Jöns Göransson* (1701-1740)

Hustru 1 Hanna Larsdotter, (1699-1729)

Dotter Bengta, (1724-)

Son Göran (1728-1728)

Hustru 2 Mätta Jönsdotter, (-1775)

Son Göran (1729-1731)

Dotter Hanna (1732-1732)

Son Göran (1733-1733)

Son Christoffer (1735-)

Son Ola (1737-1740)

Dotter Gertrud (1740-1740)

*Jöns Göransson var född på Ravlunda nr 15.

År 1736 - ca 1758

Ägare Thomas Aspelin (1699-1771)

Hustru 1 Maria Magdalena Mengel (1697-1732)

Hustru 2 Ulrica Eleonora Landby

Son Carl Fredrik Aspelin* (1732-1803)

* Förutom Carl Fredrik fick Thomas Aspelin ytterligare 16 barn.

År 1741 - 1746

Brukare Anders Håkansson*, (1717-)

Hustru änkan Mätta Jönsdotter (-1775)

* Anders Håkansson var dräng på Bengtemölla under den tidigare brukaren. Flyttade år 1746 till Gussaröd nr 1.

År 1746 - 1753

Brukare Ola Persson under Brösarp nr 7.

År 1754 - 1755

Brukare Måns Jönsson* (1714-1784)

Hustru Elna Maltesdotter (1716-)

Son Jöns (1758-)

* Flyttade till Brösarp nr 17 som låg under Bengtemölla.

År 1755 - 1760

Brukare Hans Bengtsson* (-1769)

Hustru Bengta Jönsdotter (1754-1803)

Son Bengt (1755-1804)

Dotter Karna (1758-)

Dotter Hanna (1767?-1804?)

* Blev år 1760 stampmöllare på Hallamölla nr 1.

År 1760 - 1761

Nya gården står klar

År 1760 - 1803

Ägare Befallningsman Carl Fredrik Aspelin (1732-1803)

Hustru Elsa Löngren (1728-1808)

Inga barn

Halvbror Christian Fredrik Aspelin* (1745-1830)

Hustru Helena Löngren (1728-1813)

Son Carl Fredrik (1769-1825)

Möllare Halvbror Jöns Aspelin** (1748-1811)

änkling

* Christian F. Aspelin flyttade till Mossaröd, Osby socken.

** Född i Bollrup av Thomas Aspelins andra hustru.

År 1805 - 1813

Ägare Apotekare Anton Fastberg* (1763-1816)

Hustru Sibylla Catharina Gram (1765-1830)

Dotter Johanna Catharina, (1799-1860)

Möllare 1 Jöns Aspelin (1748-1811) till 1807, änking

Möllare 2 Christian Severin Brock (1771-1828)

Hustru Maja Holmström (ca 1769-1841)

Son Rasmus (1801-1839)

Dotter Helena (1797-1872)

Styvdotter Elna Hansdotter (1806-)

* Flyttade till Tobisborg, Gladsax, år 1813.

År 1813 - 1814

Ägare Bergsfogde Gustaf Berthelius (1777-1824)

Hustru Anna Helena Barfoth (1780-1844)

Son Håkan Ivar (1802-1847)

Son Carl Gustaf Zacharias (1805-1845)

Dotter Anna Hedvig Maria (1806-)

År 1814 - 1818

Ägare Anders Wellter (1767-1819)

Hustru Sisilja Pehrsondotter* (1754-1814)

* Sisilja hade fem vuxna barn i tidigare äktenskap.

År 1818 - 1826

Ägare Major Carl Hagerman (1769-1826), ogift

Husfru Karna Olsdotter (1774-1861)

Hennes dotter Elna (Carlsdotter)* (1807-)

Stampmöllare Per Esbjörnsson (1786-1827)

Hustru 1 Hanna Åkesdotter (1788-1823)

Son Esbjörn (1812-)

Son Jöns (1815-)

Dotter Ingar (1817-)

Dotter Elna (1820-)

Hustru 2 Lusse Nilsdotter (1803-1874)

Dotter Hanna (1824-1826)

Dotter Anna (1826-)

* Elna var dotter till Carl Hagerman och Karna Olsdotter.

År 1830 - 1851

Ägare Bengt Nilsson (1784-1864) ogift

Bror Jöns Nilsson (1782-1856) ogift

Syster Kerstina Nilsdotter (1776-1873)

Syster Anna Nilsdotter (1790-1875)

Möllare 1 Mattis Pålsson (1803-), till 1836

Hustru Ingar Andersdotter (1802-)

Dotter Hanna (1832-)

Möllare 2 Sven Larsson* (1785-), till 1838

Hustru I Sandgren (1808-)

Son Lars (1828-)

Dotter Johanna (1833-)

Möllare 3 Anders Nilsson**, till 1842

Hustru Anna Andersdotter (1811-)

Son Pehr (1840-)

Stampmöllare 1 John Månsson (1800-)

Hustru Christina Dahlbom (1795-)

Dotter Lovisa Cecilia (1830-)

Dotter Helena Maria (1833-1834)

Dotter Anna Maria (1834-)

Stampmöllare 2 John Andersson (1792-)

Hustru Marna Åkesdotter (1790-)

Son Anders (1819-)

* Sven Larsson kom från Brösarp nr 11.

** Anders Nilsson blev dömd för att ha ha blandat järnvitriol i mjölet.

År 1851 - 1880

Ägare Nils Persson (1815-1886)

Hustru Una Persdotter (1816-1880)

Son Jöns* (1842-1860)

Dotter Agda (1845-)

Dotter Ingar (1846-1848)

Son Thure (1848-1904)

Dotter Bolla (1850-1851)

Dotter Anna (1854-1854)

Son Pehr (1856-1861)

Dotter Hanna (1854-)

Stampmöllare 1 Trued Pellessen** (1828-)

Stampmöllare 2 John Larsson (1821-1903)

Hustru Bengta Andersdotter (1828-)

Dotter Bengta (1863-)

Dotter Hanna (1866-)

Son Anders (1870-)

Möllare Per Mårtensson (1846-1920)

Hustru Hanna Andersdotter (1846-1925)

* Jöns förolyckades i skogen i Södra Björstorp.

** Trued Pelleson var stampmöllare till 1857.

År 1880 - 1912

Ägare Thure Nilsson (son till Nils Persson) (1848-1904)

Hustru Helena Olsdotter (1849-1912), ägare till 1912

Inga barn

Stampmöllare 1 John Larsson* (1821-1903)

Stampmöllare 2 Johan Nilsson** (1847-)

Hustru Anna Håkansdotter (1847-)

Dotter Amanda (1877-)

Stampmöllare 3 Nils Andersson (1854-)

Hustru Cecilia Andersson (1857-)

Dotter Ida (1887-)

Dotter Emma (1890-)

Stampmöllare 4 Johan Andersson Hilm (1878-)

Hustru Anna Eriksson (1875-)

* John Larsson flyttade till Bosarp 1886.

** Johan Nilsson flyttade 1890 till Brösarp, blev brevbärare och kallades för Husken.

År 1909 - 1912

Arrendator Oskar Olsson (1881-1932)

Hustru Bengta Hansson (1878-)

År 1912 - 1916

Ägare Oskar Olsson* (1882-1932)

Hustru Bengta Hansson (1878-)

Stampmöllare Johan Andersson Hilm** (1878-)

* Modern Karna Olsson löser ut Oskar Olsson i

april 1916.

** Johan A Hilm flyttade ut 1915 varefter stampmöllan lades ned.

År 1916 - 1953

Ägare August Olsson (1880-1953)

Hustru Hulda (Nilsson) (1898-1995)

Dotter Anna-Greta (1920-2008)

Dotter Signe (1924-2018)

Son Olle (1926-2011)

Dotter Siri (1929-2018)

Dotter Eva (1938-

Möllare 1 Nils Persson (1886-)

Möllare 2 Klas Krusell (1864-)

Hustru Christina Möller (1860-)

Dotter Betty Elisabeth (1900-)

Möllare 3 Svante Knutsson* (1900-)

* Svante Knutsson är Bengtemöllas sista möllare. Kvarnen stängdes 1945.

År 1953 - 1960

Ägare Sterbhuset efter August Olsson.

År 1960 - 2011

Ägare Olle Olsson (1926-2011) ogift

År 2013 –

Ägare Gästgivare Anders Cederberg (1938-

Artikeln har inte tidigare varit publicerad

Blåherremölla - möllan där hägern häckar

Av Ingmar Melin & Camilla Melin

Blåherremölla. Foto Camilla Melin

Barn leker i rännan.
Foto Ingmar Melin

*Blåherremölla - namnet som en sång
Är gömt bland kullarna i Österlen
Där ån i dälden gör ett krummigt språng
Och driver hjulet för en sliten sten
En gammal vattenkvarn
Där många somrars barn
Ha lekt i rännorna med bara ben*

Denna första strof av Anders Österling i dikten "Gammal vattenkvarn" ger en bra bild av Blåherremölla som ligger strax intill Maglehem i östra Skåne vid väg 19.

Historik

I Gälds härads årsbok 1974 skriver Ingvar Ingefeldt, son till den siste möllaren, att hans lärare en gång sagt: "Vilken underbar idyll du har att växa upp i, Ingvar! I Blåherremölla kan du väl nästan leva av bara frisk luft och fågelsång".

Troligen har det i Julebodaån funnits kvarnar sedan medeltiden. Både skvaltkvarnar och hjulkvarnar. Det tidigaste kända omnämnandet i skrift är från början av 1600-talet då Blaaherre Mölle ägdes av den danske kungen Christian IV.

Hur namnet Blåherremölla uppkommit finns det olika förklaringar till men det troligaste är att det är hägern som är ursprunget. Sedan lång tid tillbaka, fram till för ca hundra år sedan, fanns en stor hägerkoloni i närheten med flera hundra häckande par. Hägern kallades för blåhäre och gav namn till möllan. Det finns andra förslag till förklaringar men kopplingen till hägern känns som mest trolig.

Från början fanns endast kvarnbyggnaden men efterhand blev det bostäder på båda sidor om ån och den lilla byn fick sitt namn, Blåherremölla, efter möllan.

Efter några ägarskiftet tillhörde möllan "Säteriet Torup med Underlydande Gods" fram till 1944. Persongalleriet kopplat till möllan finns väl beskrivet i Gälds härads hembygdsförenings årsbok 1974. Bl a har en släkt av möllare drivit möllan i sju generationer. Under årens lopp har det varit minst två kvinnliga möllare. Dessutom berättar hushållerskan Augusta, i en artikel i Kristianstadsbladet, att hon fick ta hand om möllan när den siste möllaren Nils Andersson var borta några dagar.

År 1944 inköptes byggnaderna och markerna i området av konsul Erland Högdahl från Göteborg som anlade en stor fruktodling runt Blåherremölla. Fruktodlare Niklas Persson från Arkelstorp köpte 1972 hela anläggningen och sålde samma år arrendatorbostaden och kvarnbyggnaden till Gälds härads hembygdsförening. Byggnaderna var vid övertagandet ganska medfarna. Restaureringsarbetet leddes av intendent Bo Swenson.

Efter några år inköptes även svinhuset och stallet/logen samt flera tunnland av närliggande marker.

*Hägern, som troligen gett namn åt möllan, har landat på taket.
Foto: Ingmar Melin*

År 2010 bestämde sig Gälds härads hembygdsförening för att sälja Blåherremölla. Efter lite turer, där Fortifikationsverket var en stark intressent, köptes Blåherremölla av nuvarande ägaren. Anläggningen, med del av omkringliggande miljö, blev byggnadsminnesförklarad i mars 2012 och invigdes i oktober samma år av landshövding Margareta Pålsson. År 2015 bildades "Blåherremöllas Vänner" som lokal hembygdsförening och arrangör för olika kurser, aktiviteter och evenemang samt projektägare för de Leaderprojekt som genomförts.

Byggnader

Byggnaderna och omgivande miljö har sedan övertagandet 2010 genomgått flera restaureringar, bl a omtäckning av flera "stin" av halmtaken, restaurering av takkonstruktionen, kvarnmekaniken, spänger och vadvärdet samt byggandet av ett nytt vattenhjul, förstärkning av dammvallen m m. Flera av åtgärderna har gjorts med stöd av byggnadsvårdsbidrag från Länsstyrelsen Skåne samt inte minst stora ideella insatser av Blåherremöllas Vänner och ägarfamiljen. Som ett erkännande av arbetet med byggnaderna och kulturmiljön erhöll ägaren 2022 Kristianstads kommuns första "Byggnadsvårdspris".

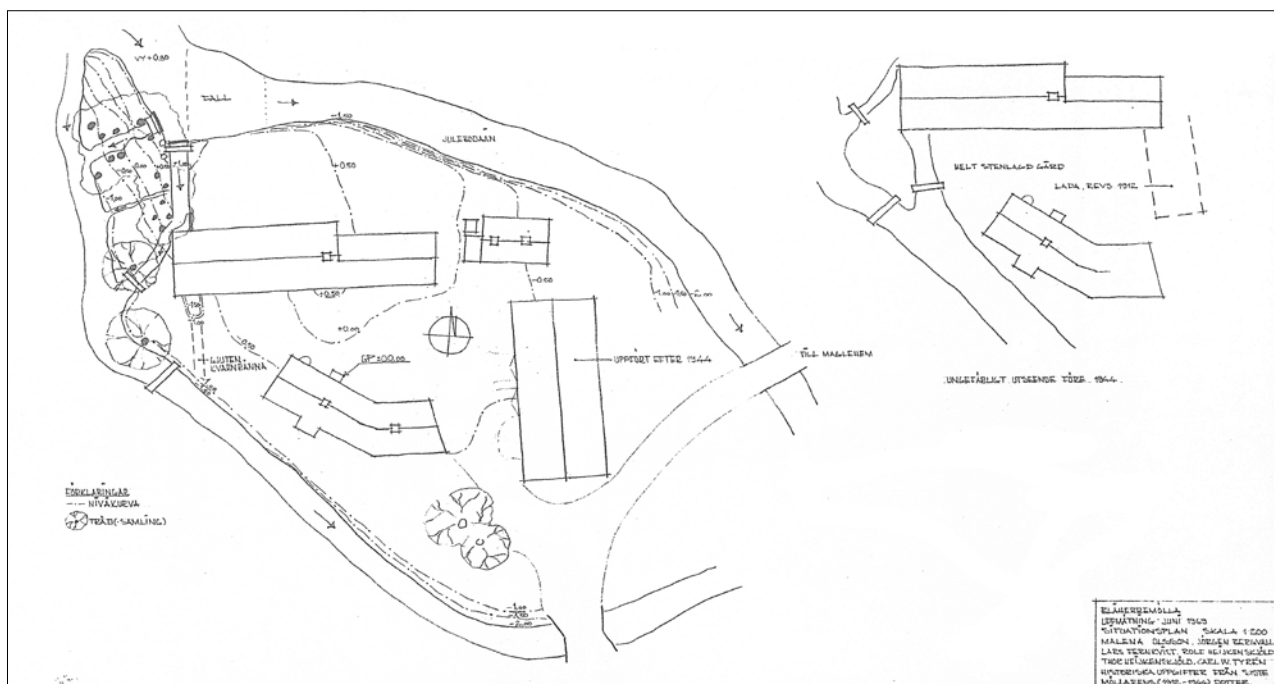
Många byggnadsvårdare är intresserade av byggnaderna. De har bl a studerats av grupper, förutom från Sverige, från Tyskland, Island, USA och England. Blåherremöllas byggnader nämns i flera nationella och internationella skrifter.

I byggnaden med möllan finns även mölle-
drängens rum som är helt utan värmekälla. En äldre man som besökte möllan 1995 sade att han varit mölle-
dräng här och att det han mindes bäst var att han "frusit något fruktansvärt". Ibland på vintern, när han vaknade på morgonen, "hade håret frusit fast i väggen!" Möllarebostaden är idag museum och flera av möblerna är skänkta av Agnes Nilsson, dotter till den siste möllaren.

Arrendatorbostaden var permanentbostad fram till 1968 och har därefter använts som boende för guider och de som drivit kaféverksamheten in på 2000-talet. Än i dag används den vedeldade stenugnen på bakdagarna under sommarsäsongen. Som mest har det bakats nittiofyra (94) bröd i ugnen samtidigt.

Många "stin" halmtak har lagts på Blåherremölla. Här kontrollerar Ingmar Melin att "skägget" har rätt vinkel.
Foto: Camilla Melin

Situationsplan över Blåherremölla från 1969.

Drönbild över byggnaderna vid möllan. Foto: Camilla Melin

Möllan

Möllan har två stenpar som drivs av ett bröstfallshjul. Möllan var en tullkvarn vilket bl a innebar att möllaren fick en andel av säden som bonden kom med som betalning för malningen.

Ett vanligt trätoämne var att bönderna ansåg att möllaren hade tullat för mycket. Flera historier och skrönor kring detta florerade som t ex: "Varje gång möllaren tullade för mycket så tog djävulen ett hårstrå från honom".

Det påstods att de flesta möllare var skalliga... Ett annat talesätt var: "Möllaren ska ha sin rätt och lite te Bonden ska ha sin rätt och knappt de"

Möllan är en av få vattenmøllor i Skåne, ja t.o.m. i hela Sverige, som är helt intakt och maler samt ligger i en ovanligt välbevarad omgivning. Ett av dragplåstren är att det, under främst sommaren, på särskilda "Bak- & mölledagar" mals mjöl av det egenodlade kulturspannmålet Blåherremøllaråg. Då bakas det också bröd i den vedeldade stenugnen. Stenmalet mjöl och nybakade bröd finns då till försäljning.

Det bakas goda bröd i bakugnen delvis av egenodlad säd.

Det som i dag kallas svinahuset har genom åren använts både som svinahus, höns hus, personalutrymme och hyrts ut till sommargäster ända in på 2000-talet.

I logbyggnaden har det varit stall, loge, verkstad och fruktlager. Efter övertagandet av Gälds härads hembygdsförening har det varit kaféutrymme och utställningar i lokalerna. Under senare år har lokalerna renoverats och ett helt nytt ändamålsenligt kök har byggts upp i lokalerna.

Möllan fick nytt vattenhjul 2021 med en diameter om ca 4,2 meter. Hjulet tillverkades av Gunnar Zackrisson. Foto: Camilla Melin

För att bevara kunskapen att elda och baka i vedeldad stenugn har det hållits flera kurser om detta. Även kurser om att underhålla och mala i en vattenmølla har hållits i samverkan med Föreningen Skånska Möllor och Arbetslivsmuseer. Av Falsterbonäsets museiförening har Blåherremøllas Vänner fått som gåva en unik liten "gåramølla". Restaurering pågår men var den ska placeras är inte helt enkelt bl a på grund av strandskydd m m.

Här den s.k. tudan, det rör av trä som mjölet rinner genom efter kvarnstenarna. På bilden syns också ett tullkvarnsmått av koppar. Foto: Camilla Melin

Utöver vattenmöllan har man erhållit en ca 5 m hög gåramölla. Bild tagen i Falsterbo. Foto: Camilla Melin

Kafé & Galleri

Under främst sommaren har kaféet öppet och då erbjuds fika med "himmabagade" goda bakverk, fräsiga våfflor och "ägg- & sillamadar" m m.

Genom ett Leaderprojekt har det byggts ett helt nytt ändamålsenligt kök i logbyggnaden. Det nya köket har inneburit en betydligt bättre arbetsmiljö och utökat möjligheten att ta emot grupper av besökare och anordnande av kurs- och mötesverksamhet.

Många besöker det idylliska kaféet och tar en fika i trädgården. Foto: Ingmar Melin

I logbyggnadens galleri har flera uppmärksammade utställningar visats. Bl a kan nämnas "Historiska kartor" som invigdes av greve Calle Piper och slottsarkivarie Gert Lagerstedt, "Gåramålningar", "Tjock", måleri av Naomi Mignone, "Jord som sol'n förlät" med keramik av Klara Lord, "Orkidéer i Skåne" av Jan Danielsson och Annika Blom, fotoutställningar mm.

Invigningstal av "Historiska kartor". Foto: Camilla Melin

Växt- och djurliv

Blåherremöllas unika djur- och växtliv lockar många naturintresserade besökare. Blå har Naturskyddsföreningen och andra liknande organisationer haft bioblitzar om insekter och svampar runt Blåherremölla som fått till följd att flera arter av rödlistade insekter och svampar upptäckts i omgivningarna.

Humlepälsbina trivs i deras insektshotell. Foto: Ingmar Melin

Genom insektsforskaren Björn Cederberg, Uppsala, deltar Blåherremölla i ett framgångsrikt projekt för att bevara de tidigare utrotningshotade humlepälsbina. Tillsammans med Skånes hembygdsförbund och Göinge slättersällskap har det anordnats ängsseminarier och kurser i lieslätter.

Den vackra, skygga och mycket ovanliga sommarmygglingen syns och hörs regelbundet under sommarmånaderna i trakten runt möllan. Även kungsfiskaren och forsärlan häckar i omgivningen.

I forsen och laxtrappan kan man på senhösten vid högt vattenstånd se laxarna (havsöringarna) hoppa i laxtrappan eller "springa" upp för den brusande forsen. Förr när det var betydligt fler öringar som gick upp i ån för att leka var det ett ganska omfattande tjuvfiske på flera ställen längs Julebodaån och andra vattendrag i trakten. Vissa år var det sådana mängder med öringar att det gick att gå ut i ån och fånga dem med händerna.

"Augusta, hushållerskan till den siste möllaren, berättade för mig (Bo Swenson, red anm) att hon en afton efter arbetsdagens slut, dödstrött drog sig ut mot Norrström för att koppla av vid det vilsamma bruset av åvattnet. Plötsligt avbröts

idyllen av plaskande ljud. En väldig lax höll som bäst på att ta sig uppför stenbarriären. Med ett skutt tog hon sig ner på de hala stenarna och grep tag i fisken. -Den gabade stort. Var stor som själve fan i käften."

Ingmar Melin fångar lax i Julebodaån.

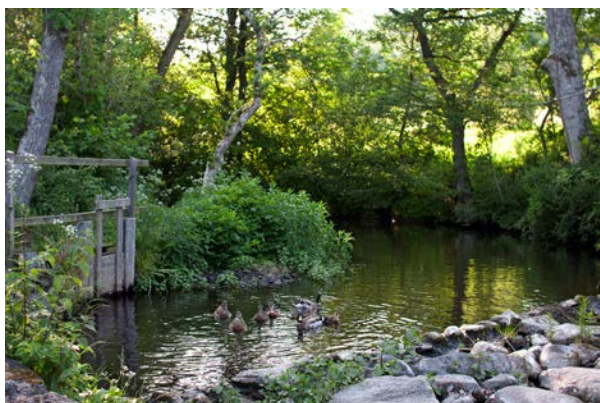
Odling

På markerna som tillhör möllan har det under flera år odlats kultursorten Blåherremöllaråg, vars ursprung är framodlat av forskaren Hans Larsson, som skördats med lie och självbindare. Rågen har tröskats i ett "piggaverk" och sedan malts i möllan. Stråna har använts till taktäckning. För att komma förbi flaskhalsen med den tidsödande tröskningen har Blåherremöllas Vänner, i samverkan med representanter för Albo härads hembygdsförening och Källunda Gård, utvecklat en mera "automatiserad" långhalmströska med stöd av Leader och Länsstyrelsen Skåne.

Odlingen av råg på åkern, malningen av mjöl i möllan, brödbaket i stenugnen och framställandet av långhalm till taken ger fog för uttrycket " från jord till bord och tak".

Genom en kurs i permakulturdessign och en kurs i nötodling på Holma Folkhögskola, har delar av markerna designats och det har påbörjats implementering. Fokuset har än så länge främst legat på åkern norr om möllan och dess torra magra jord. Terassodlingen som utjämnats med åren kommer att återskapas i lite ny tappning med agroforestrysystem (trädjordbruk) och swales (anlagda kanaler) för att bättre hålla näring och vatten kvar i marken. En plan för gröngödsling är framtagen och i bruk sedan några år.

Framöver kommer det även att satsas mer på perenna grödor och bl a äkta kastanj och valnöt. Allt för att gynna och skapa ett resiliellt ekosystem som kan stå emot framtidens utmaningar och bevara denna fantastiska plats för kommande generationer.

Änder vid laxatrappan. Foto: Camilla Melin

Som underlag till denna artikel har material hämtats av följande skrifter och personer:

Böcker och skrifter

Gärds härads hembygdsförenings Årsbok 1974
Byggnadsminnesutredning Regionmuseet
Kristianstad 2009 – 2010
Kompletterande uppgifter till
Byggnadsminnesutredning, Knadriks Kulturbbygg
Rapport 2011:2 Karl-Magnus Melin
Blåherre Mölla Utveckling av fastighetens
natur- och kulturvärden, Projekt inom
landsbygdsprogrammet 2011

Ingmar Melin i rågfältet.

Avslutning

Som avslutning på detta axplock om Blåherremölla blir det några visdomsord av Sivert Grubbe på Torups slott 1632:

”Ock I, mina efterkommande, vilka I än mände
bliva, söken bevara, vad I haven fått. Bättre är att
bevara än att skapa nytt”

Blåherremölla, Skrift sammanställd av Annika Blom, 1999

Anders Österling: dikten Gammal vattenkvarn, skriven efter ett besök i Blåherremölla 1943
Sivert Grubbe, (1566 – 1636), dansk adelsman och länsherre: citatet översatt från latin, från en texttavla på Torup

Personer

Kenth Olsson, historiker, författare
Gert Lagerstedt, slottsarkivarie
Christinehof Bo Swenson
lokalhistoriker, författare

Tack till

Arne och Siv Persson för bilder till "Tusenkonstnär i Skinnemyra byggde själv kvarn och sågverk"

Ulf Mjörnmark för bilder till "Kvarnstenar i många spann – industriminne i Vittseröd"

Sara Horwath för foto till "Nittioårig kvarnstenshuggare berättar"

Sven Hellgren för bilder till "Den gamla kvarnen i Graveboda"

Kjell-Inge Malm & Ylva Malm Ekvall för bild till "Hjärsås kvarn"

Nils Pettersson för bilder till "Mölleriket vid Rönneå - Bålamöllan och Sågmöllan"

Sven Persson, Anders Cederberg och Lena Granell för hjälp med text och bilder till "Bengtemölla kvarn"

Ingela Frid för renskrivning av flera artiklar

Eva Norrsell för bilder till "Skvaltkvarnen i Sillaröd"